

চতুর্থ সহযাত্রী

অশোক

শ্রীভূমি পাবলিশিং কোম্পানী

৭৯, মহাত্মা গান্ধী বোড,

কলিকতা-৯

প্ৰকাশক :

অৰুণ পুৰকাৰ

শ্ৰীভূমি পাবলিচিং কোম্পানী

৭৯, মহাত্মা গান্ধী ৰোড

কলিকতা-৯

প্ৰথম প্ৰকাশ : এপ্ৰিল, ১৯৬৯

বেচ.—ছ'টকা

মুদ্ৰক :

বীৰেন্দ্ৰমোহন বচাক

শ্ৰীহৰ্গা প্ৰিণ্টিং হাউচ

১০, ডাঃ কাৰ্ত্তিক বোস ষ্ট্ৰীট

কলিকতা-৯

দিনটোৰ অসহ্য গৰমৰ পিচত গোখূলি যেতিয়া আহি
গুৱাহাটী ষ্টেচনত বৈ থকা আসাম মেলৰ এয়াৰ কণ্ডিছন ডবাত
সোমালোহি দেহ আৰু মন যেন জুৰ পৰিল। মোৰ লগত
আছে মোৰ বন্ধু ডাক্তৰ নলিনী বৰ্মন। নলিনী দিল্লীত থাকে
আৰু তাত ডাক্তৰ হিচাপে বেচ প্ৰতিষ্ঠা অৰ্জন কৰিছে।
মানসিক বেমাৰ বিশেষজ্ঞ হিচাপে নলিনীৰ নাম আজি গোটেই
ভাৰতত বিয়পি পৰিছে। অলপতে তেওঁ অৱচেতন মনৰ ওপৰত
এখন কিতাপ লিখি উলিয়াইছে; কিতাপখনে দেশ-বিদেশৰ
বিশেষজ্ঞসকলৰ প্ৰশংসা লাভ কৰিছে। অসমৰ কোনোবা
ধনী চাহ বাগিচাৰ মালিকৰ ল'ৰাৰ নাৰ্ভাচ ডিজিজ চিকিৎসা
কৰিবলৈ নলিনী কেইদিনমানৰ বাবে অসমলৈ আহিছিল।
এনে ধৰণৰ কাৰণত নাহিলে অসমলৈ অহা প্ৰায় নহয়েই।

ছই-এদিনৰ ভিতৰত মোৰো অফিচৰ কামত দিল্লীলৈ
যোৱাৰ কথা আছে শুনি নলিনীয়ে তেওঁৰ লগতেই যাবলৈ

মোক অনুৰোধ কৰিলে। আক তেওঁৰ ইচ্ছামতেই আসাম মেলৰ ছুটা লোৱাৰ বাৰ্থ বিজাৰ্ড কৰি থৈছিলোঁ। বাতি ট্ৰেনৰ ওপৰৰ বাৰ্থত শুলে মোৰ টোপনি নাহে! ভয় হয়, টোপনিৰ মাজত কেতিয়াবা তললৈ বাগৰি পৰিম আক হাত ভৰি ভাঙিম। সেইবাবে সদায় মই যথেষ্ট আগতীয়াকৈ ট্ৰেনৰ লোৱাৰ বাৰ্থ বিজাৰ্ড কৰোঁ।

মোৰ জীৱিকা, দিল্লীৰ এটি কম্পানীৰ গুৱাহাটী ব্ৰাঞ্চৰ মেনেজাৰি কাম, আক চখ, সাহিত্য চৰ্চা। অফিচৰ কামত প্ৰায়েই দিল্লীলৈ যাব লগা হয়। থাকোঁ হোটেলতেই, কিন্তু গোখলিৰ অবসৰ সময়খিনিৰ সবহভাগ পাব হয় নলিনীৰ ঘৰতেই।

গাড়ীত উঠাৰ সময়ত ডবাৰ বাহিৰৰ বিজাৰ্ডেশ্যন স্লিপত আমাৰ বাহিৰে আক ছুটা নাম দেখিছিলোঁ। ডি. বৰা আক ডি. হাজৰিকা।

ডবাৰ ভিতৰত সোমাই লক্ষ্য কৰিলোঁ যে নলিনীৰ বাৰ্থৰ এচুকত ধুনীয়া চেহেৰাৰ, ৩০।৩২ বছৰৰ এজন ডেকা বহি আছে। হাৱাই চাৰ্ট আক ট্ৰাউজাৰচ্ পিন্ধা। আমি সোমালোঁ, মালপত্ৰ চিজিল লগাই থলোঁ, বহিলোঁ—কিন্তু ডেকাজনে এবাৰো মুখ তুলি নাচালে। আপোন মনে কিতাপ পঢ়ি থাকিল। বুজিলোঁ যে এওঁ পূৰ্বাপূৰ্ব চাহাব। কিন্তু ধৰিব নোৱাৰিলোঁ তেওঁ ডি. বৰা নে ডি. হাজৰিকা।

আমাক বিদায় জনাবলৈ কোনো জহা নাই—তেখেতো

অকলে আছে গতিকে নিশ্চিত্ত মনেৰে হাত-ভৰি মেলি বহিলোঁ। ট্ৰেন এবিবলৈ আক মাত্ৰ পাঁচ মিনিট আছে। আক এজন যাত্ৰী বোধকৰোঁ নাহিব। দুই-তিনি মিনিট পাৰ হৈ গ'ল—গাড়ী প্ৰায় এৰোঁ এৰোঁ—কৰিড'ৰত জোতাৰ শব্দ দ্ৰুত আগবাঢ়ি আহিছে। আমাৰ কম্পাৰ্ট্মেণ্টৰ পৰ্দা গুচাই সোমালে যাত্ৰীজন। এ, এওঁ দেখোন আমাৰ ধীবেন। ধীবেন বৰা—নলিনী আক মোৰ একেলগে পঢ়া বন্ধু। ধীবেন কেই বছৰমান গুৱাহাটী বিশ্ববিদ্যালয়ৰ দৰ্শন বিভাগৰ বীডাৰ আছিল। এতিয়া এটা বিদেশী ফাউণ্ডেশ্যনৰ প্ৰোগ্ৰামৰ সৈতে জড়িত আছে। অসমেই প্ৰধান কৰ্মক্ষেত্ৰ। ধীবেনে আমি দুয়োক একেলগে দেখি বৰ আচৰিত হ'ল—বিশেষকৈ নলিনীক তেওঁ আশা কৰা নাছিল। নলিনী এইবাৰ অহাৰেপৰা ইমান ব্যস্ত আছিল যে ধীবেনক লগ ধৰাৰ কোনো ব্যৱস্থা কৰিব পৰা নাছিল।

সহযাত্ৰী হিচাপে আমাক পাই ধীবেনে খুব ভাল পালে। কিছুসময় খুব হাঁহি-ঠাট্টা চলিল, ট্ৰেন যে কেতিয়া এৰিলে গমেই নাপালোঁ। এতিয়া বুজিলোঁ যে ডি. হাজৰিকা হ'ল আমাৰ চতুৰ্থ সহযাত্ৰীজনৰ নাম।

এইবেলি জাৰ্নিটো বোধকৰোঁ ভালেই হব। কাৰণ, আমাৰ তিনিওৰে চিন্তাধাৰা প্ৰায় একেধৰণৰ। বিশেষকৈ অলৌকিক বিদ্যাৰ প্ৰতি আমাৰ অসীম আগ্ৰহ। অৱশ্যে, আমি প্ৰত্যেকেই বেলেগ বেলেগ দৃষ্টিকোণৰপৰা বিষয়টোক

বিচাৰ কৰোঁ। এই বিষয়ত মোৰ আগ্ৰহ যিমান, অন্তৰবৰপৰা বিশ্বাস সিমানে নাই। কিন্তু যিহেতু দিব্যদৃষ্টি, দিব্যশ্রবণ, নাইবা যি কোনো অলৌকিক ঘটনাৰ আভাৱ থাকিলে গল্প সহজতেই আকৰ্ষণীয় হৈ পৰে আৰু প্ৰায় সকলো ধৰণৰ মানুহেই এনে গল্পৰ পাঠক, গতিকে মোৰ কিতাপৰ বিষয়বস্তু হিচাপে মই অলৌকিক তত্ত্বক ব্যৱহাৰ কৰোঁ।

নলিনী আৰু ধীৰেন দুয়ো মোৰ কিতাপৰ নিয়মিত পাঠক। নলিনীয়েই আলোচনা আৰম্ভ কৰিলে। “কল্যাণ, তুমি হ’লে, তোমাৰ ‘অনন্তা’ নাটখনৰ এঠাইত অশৰীৰী আত্মাৰ আবিৰ্ভাৱ সম্পৰ্কে বেচ এটা ইণ্টাৰ্বেচটিং ব্যাখ্যা দিছা।”

ধীৰেনে সুধিলে—“কোনখিনিত?”

নলিনীয়ে ক’লে, “সেই য’ত শ্বিলঙৰ হোটেলৰ বোৰ্ডাৰ-সকলে ৰাতি হোটেলৰ চাৰিওকাষত ধোঁৱা বৰণৰ পোছাক পিন্ধা এগৰাকী মেমচাহাবক ঘূৰি ফুৰা দেখে।”

ধীৰেনে তেতিয়া হো হো কৈ হাঁহি উঠি ক’লে, “হয় হয় মনত পৰিছে। কল্যাণৰ নায়িকাই এই ভৌতিক আবিৰ্ভাৱৰ ব্যাখ্যা কৰি কৈছে যে মৃত লোকসকলে জীয়াই থকাৰ সময়ত প্ৰকৃতিৰ বুকুত নাইবা পাৰিপাৰ্শ্বিকৰ ওপৰত নিজৰ ছাপ থৈ যায়—যিদৰে বালিৰ ওপৰত ভৰিৰ নাইবা আয়নাৰ গিলাচৰ গাত আঙুলিৰ ছাপ পৰে। অৱশ্যে মানুহজনৰ জীয়াই থকাৰ সময়ৰ আশা, আকাঙ্ক্ষা আৰু অনুভূতিৰ তীব্ৰতাৰ ওপৰতেই হেনো ছাপৰ গভীৰতা নিৰ্ভৰ কৰে। যি নোকোৱা

কল্যাণ, তুমি কিন্তু ব্যাখ্যাটো অতিৰিক্ত সবল কৰি পেলাইছা।”

বাধা দি ক’লোঁ, “চোৱা, অলৌকিক তত্ত্বৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়াটো মোৰ উদ্দেশ্য নাছিল। মোৰ উদ্দেশ্য আছিল যাতে এনে ধৰণৰ ঘটনাক সাধাৰণ পাঠকে সহজে গ্ৰহণ কৰিব পাৰে তাৰেই চেষ্টা কৰা। সেয়েই লিখিছিলোঁ যে মানুহ যেতিয়া জীয়াই থাকে তেতিয়া তেওঁলোকৰ তীব্ৰ আশা, কামনা, দুঃখ ব্যৰ্থতাৰ একোখন ছবি অন্য মানুহৰ মনত গভীৰভাৱে অঁকা হৈ যায়। আৰু মানুহজনৰ মৃত্যুৰ পিচতো কাৰো কাৰো—যাৰ মনত ছাপটো গভীৰভাৱে পৰিছে—চকুৰ আগত সেই ছবি ভাহি উঠিলে ভাবে যে মৃতকজনে বোধকৰোঁ অশৰীৰী ছাঁ হৈ পুৰণা ঠাইত ঘূৰি ফুৰিছে।”

নলিনীয়ে ক’লে, “জানা কল্যাণ, তোমাৰ কিতাপৰ কথা-খিনি পঢ়ি উঠাৰ পিচত মোৰ মনত এটা বিৰাট প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি হয়। বিষয়টো লৈ মই কেবাদিনো ভাবিছিলোঁ। আৰু তেতিয়া তোমালৈ এটা প্ৰশ্ন সুধি পঠিয়াম বুলি ভাবিছিলোঁ। এই বুলি নলিনীয়ে জেপৰপৰা চিগাৰেটৰ পেকেট উলিয়াই আমালৈ আগবঢ়ালে আৰু নিজেও এডাল জ্বলালে।

ধীৰেনে মুখেৰে ধোঁৱা উলিয়াই দি ক’লে, “কল্যাণক লৈ অসুবিধা কি জানানে নলিনী? আমি যিটো বিষয়ক বিশেষ গুৰুত্ব দি চিন্তা কৰোঁ, তেওঁ সেই বিষয়টোৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ বাহ্যিক ৰূপ দাঙি ধৰি ভিতৰি ভিতৰি হাঁহে।”

“হাঁহক” নলিনীয়ে কয়। “কিন্তু কল্যাণে সঁচাকৈ ধুনীয়া ব্যাখ্যা দিছে। তথাপি, মোৰ প্ৰশ্ন হ’ল—কল্যাণ, যদি তোমাৰ ছাপ থৈ যোৱা কথাটোৱেই সঁচা হয় তেন্তে মানুহজন জীয়াই থাকোঁতেও তো মই তেনে ছবি দেখিব পাৰোঁ। কিন্তু তেনে অভিজ্ঞতাৰ কথাতো মই আনৰ মুখত শুনা নাই?”

মই হাঁহি উত্তৰ দিলোঁ, “তেনে ক্ষেত্ৰত মানুহজনক তো আমি অশৰীৰী বুলি নাভাবোঁ। হয় ভাবোঁ, যে জীয়াই থকা মানুহজনেই স্বাভাৱিকভাৱে ঘূৰি ফুৰিছে, নাইবা যদি এনে কোনো চিনাকি মানুহৰ ছবি দেখোঁ যাৰ তেতিয়া তাত থকাৰ কথা নহয় তেতিয়া নিজক বুজন দিওঁ যে যাক চকুৰ আগত দেখিছোঁ তেওঁৰ চেহেৰাৰ সৈতে আমাৰ চিনাকি মানুহজনৰ চেহেৰাৰ মিল আছে।”

ধীৰেনে মোক ক’লে, “তুমি এইবোৰ অতীন্দ্ৰিয় বিষয় সম্পৰ্কে গভীৰ চিন্তা কৰা, লিখাৰ মাজেৰে সেই চিন্তাক সুন্দৰভাৱে প্ৰকাশ কৰা... অথচ কি আচৰিত! পেটে পেটে তোমাৰ অলৌকিকতাৰ প্ৰতি অবিশ্বাস।”

মই ক’লোঁ, “চোৱা ধীৰেন, এক হিচাপে তোমালোক মোতকৈ ভাগ্যৱান। মই সৰুৰেপৰাই তোমালোকক লক্ষ্য কৰিছোঁ, যে তোমালোকৰ মাজত এক নিভাঁজ সাৰল্য আছে। মোৰ সেয়া নাই। মোৰ মনটোত আছে কৃত্ৰিমতাৰ প্ৰসাধন। সহজাত অন্তৰ্দৃষ্টিৰ সহায়ত যি কোনো ঘটনাৰ মূল সত্যটো তোমালোকৰ হৃদয়ত সহজেই প্ৰতিষ্ঠিত হৈ যায়, অথচ মোৰ

ওচৰত নহয়। মোৰ হৃদয়তকৈ মগজুৰ কৰ্তৃত্ব বেছি। গতিকে অলৌকিক ঘটনাৰ তাৎপৰ্য মোৰ ওচৰত ইমানেই যে, মই ইয়াক কেন্দ্ৰ কৰি পাঠকক অলপ ইন্টেলেক্চুয়াল জিম্‌নাষ্টিক কৰাব পাৰোঁ। তাতকৈ বেছি মোৰ দ্বাৰা একো সম্ভৱ নহয়।”

ধীৰেনে মিচিকি হাঁহি এটা মাৰি ক’লে, “অথচ তোমাৰ বহু পাঠকৰ এই সম্পৰ্কে একেবাৰে বিপৰীত ধাৰণা। তোমাৰ কোনো কোনো পাঠকৰ সৈতে কেতিয়াবা কেতিয়াবা কথা হৈছে। তুমি মোৰ বন্ধু বুলি জানিলেই অলৌকিকতাৰ প্ৰতি তোমাৰ বিশ্বাস কিমান সেই সম্পৰ্কে অত্যন্ত আগ্ৰহ লৈ মোক সুধিবলৈ আৰম্ভ কৰে।”

“তুমি তেওঁলোকক কি উত্তৰ দিয়া?”—মই সোধোঁ।

“হেৰা মোক কিবা একেবাৰে হোজা বুলি ভাবিছা নেকি?” ছদ্ম গাভীৰে ধীৰেনে উত্তৰ দিয়ে।

“তোমাৰ সম্পৰ্কে তেওঁলোকৰ বহুশ্ৰমৰ মনোভাৱটো যাতে আক বহুশ্ৰপূৰ্ণ হয় মই তাৰেই চেষ্টা কৰোঁ। কওঁ—সৰুৰেপৰাই তেওঁ অলৌকিক ঘটনা দেখিবলৈ পায়—কিমান আচৰিত ধৰণৰ দৈৱ ঘটনা যে তেওঁৰ জীৱনত ঘটিছে!”—আমি তিনিও খুব হাঁহিলোঁ।

ধীৰেনে এতিয়া নলিনীক উদ্দেশ্য কৰি ক’লে, “বাক তুমি, আউচপেন্‌স্কীৰ চাৰকিউলাৰ থিওৰী অব্ টাইমৰ ভেটিত লিখা কল্যাণৰ নাটখন পঢ়িছানে?”

“পঢ়িছোঁ, আক বহুতক পঢ়িবলৈ পৰামৰ্শও দিছোঁ”—

নলিনীয়ে উত্তৰ দিলে। অলপ বৈ ফলিঅ' বেগৰপৰা তামোলৰ টেমাটো উলিয়ালে। নলিনী য'লৈকে নাযাওক কয়, যিমানৈ 'বিলাতফেৰং' বিশেষজ্ঞ নহওক কয়—তামোল লগত বাখিবই। আমাক তামোল দি নিজেও চোবাবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। কিন্তু মই আচৰিত হলো। টেমাটো চাই—সেই কলেজীয়া দিনৰ টেমাটো আজিও আছে! নলিনীয়ে পুনৰ কবলৈ আৰম্ভ কৰিলে,—“সাহিত্যৰ ফালৰপৰা চালে নাটখন খুবেই ভাল হৈছে। এই সম্পৰ্কে কোনো অশ্রু মত থাকিব নোৱাৰে। কিন্তু এই চাৰকিউলাৰ থিওৰীটোত মোৰ বিশ্বাস নাই; নিতান্ত উদ্ভট আৰু গাঁজাখুৰি যেন লাগে। সময় চকৰি ঘূৰাৰ দৰে ঘূৰিছে—আজি যি অতীত, ভৱিষ্যতত কোনো এসময়ত আকৌ সি বৰ্তমান হৈ দেখা দিব, আজি আমি এয়াৰ কণ্ডিশ্যন কোচত বহি তামোল খাইছোঁ—লাখ লাখ বছৰৰ পিচত আকৌ এই ঘটনা ঘটিব—বাজে কথা কিছুমান।

উত্তৰত মই কলোঁ, “নাটখন যে মোৰ মৌলিক বচনা নহয় সেই কথা মই কিতাপখনৰ শেষ পিঠিত লিখি দিছোঁ। জে. বি প্ৰিষ্টলীৰ মূল বচনাক ভেটি কৰি মই মোৰ নাটখন বঢ়িছিলোঁ। ইণ্টাৰেচ্টিং যে প্ৰিষ্টলীয়ে তেখেতৰ নাটখনৰ পাতনিত লিখিছে, ‘কিতাপখন তেওঁৰ বৰ প্ৰিয় বচনা, কিতাপখনৰ মূল বক্তব্য যে চাৰকিউলাৰ থিওৰী, তাৰ বৈজ্ঞানিক সত্যত তেখেতৰ কোনো আস্থা নাই।’

কথাৰ মাজত ধীৰেনে ক'লে, “হেৰা মোৰ লগত হুইস্কী

আৰু বীয়াৰ ছয়োবিধেই আছে। এতিয়া ডিঙি অলপ তিয়াই নল'লে এইবোৰ আলোচনাত জুতি পোৱা নাযাব। কোনবিধ উলিয়াম?”

নলিনীয়ে বীয়াৰ কথা ক'লে। অৱশ্যে এইটোও স্থিৰ হ'ল যে হুইস্কীৰ প্ৰতি কোনো অবিচাৰ কৰা নহব। কিন্তু ডিনাৰৰ আগে আগে খালে ভোকটো বেচ তীব্ৰ হব।

যদিও আমি মদপী নহয়, কিন্তু অন্তৰঙ্গ বন্ধু দুই এজন গোট খালে অলপ-চলপ মদ খোৱাত কাৰো আপত্তি নহয়।

চতুৰ্থ সহযাত্ৰীজনৰ ফালে এবাৰ চকু গ'ল। দেখিলোঁ তেওঁ এটা চুকত আওজি চকু মুদি বহি আছে—কিতাপখন আধা খোলা অৱস্থাত হাততেই আছে—টোপনি গ'ল নে নাই কোনে জানে!

এতিয়া আৰম্ভ হ'ল অৱচেতন মনৰ বিষয়ে লিখা নলিনীৰ বিখ্যাত কিতাপখনৰ সম্পৰ্কে আলোচনা। লণ্ডনৰ ডাঙৰ প্ৰকাশন প্ৰতিষ্ঠান বড্‌লী হেড্‌ কম্পেনীয়ে কিতাপখন প্ৰকাশ কৰিছে। টাইম্‌চ্‌ লিটাৰেৰী চাপ্লিমেণ্ট্‌, অব্‌জাৰ্ভাৰ, টাইম্‌চ্‌, নিউ ষ্টেট্‌চ্‌মেন আদি প্ৰখ্যাত কাকতসমূহে উচ্ছসিত প্ৰশংসা কৰিছে। অৱচেতন মন সম্পৰ্কে আলোচনাৰ উপৰিও ধীৰেনে প্ৰায় পঞ্চাশ পৃষ্ঠা জুৰি অধিচেতন মনৰ ওপৰতো আলোচনা কৰিছে। আৰু সেইটোৱেই বিদেশৰ পাঠকৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিছে বেছি। তেওঁলোকে ফ্ৰয়েড্‌, ইয়ুং আদিৰ কিতাপ পঢ়াৰ ফলত অৱচেতন মনটো ভালদৰে বুজি পায়,

কিন্তু অধিচেতন মন সম্পর্কে ইউৰোপীয়সকলৰ আমাৰ দৰে স্পষ্ট ধাৰণা নাই।

ধীৰেনে ইতিমধ্যে বাকচৰপৰা বীয়াৰ বটল আৰু গিলাচকেইটা উলিয়াই লৈছিল। নিজৰ নিজৰ গিলাচত বীয়াৰ ঢালি ললোঁ। ধীৰেনে ফ্লাচ্‌কৰপৰা বৰফ উলিয়াই প্ৰত্যেকৰ গিলাচত দিলে। যদিও ধীৰেন দৰ্শনৰ মানুহ, কিন্তু দাৰ্শনিক বুলিলেই যে আপোন পাহৰা চেহেৰা মনত পৰে ধীৰেন তেনেকুৱা নহয়; সৰুৰেপৰাই ধীৰেনৰ প্ৰত্যেক কাম নিখুঁত, সৰু-সুৰা বিষয়ো ধীৰেনে নাপাহৰে।

চতুৰ্থ যাত্ৰীজনে যেন এইবাৰ অলপ ইফাল-সিফালকৈ বহিল—আমাৰ ফালে অলপ কেবাহিকৈ চালে—তাৰপিচত নিজৰ হাতৰ কিতাপখন আকৌ ভালদৰে মেলি লৈ পঢ়িবলৈ আৰম্ভ কৰিলে।

নলিনীয়ে কেইটোকমান বীয়াৰ খাই ক্ষন্তেক নিস্তক হৈ থাকিল। তাৰপিচত লাহে লাহে আৰম্ভ কৰিলে, “যদিও মোৰ কিতাপখনৰ নাম দিছোঁ ‘মেমৰিজ ড্ৰিম্‌চ্‌ বিফ্ৰেক্‌চন্‌চ্‌’—কিন্তু গোটেই জীৱন ধৰি মোৰ নিজৰ অৱচেতনক অনুভৱ আৰু উপলব্ধি কৰাৰ যি প্ৰচেষ্টা মই চলাইছোঁ তাৰেই ফলবোৰ দাঙি ধৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছোঁ কিতাপখনত। কিন্তু গভীৰ অন্তৰ্দৃষ্টিৰ দ্বাৰা নিজৰ মনৰ ৰূপটো ধৰিব পাবিলেও তাৰ সেই ৰূপটো প্ৰকাশ কৰা সহজ নহয়।

“সেয়ে মই চেষ্টা কৰিছোঁ কাহিনীৰ আকাৰ দিয়াৰ।

একোটা কাহিনীৰ মাজেদি ব্যক্তিৰ স্বতন্ত্ৰ সত্তা আৰু জীৱনৰ প্ৰতিটো সূক্ষ্ম বিষয় যিদৰে ফুটাই তুলিব পাৰি সাধাৰণ বৈজ্ঞানিক ব্যাখ্যাৰ দ্বাৰা সেইটো নোৱাৰি। সেয়ে মই স্পষ্ট ভাষাত নিজৰ জীৱনৰ কাহিনী বৰ্ণনা কৰিছোঁ। কাহিনীবোৰ সঁচা হয় নে নহয় সেইটো ডাঙৰ প্ৰশ্ন নহয়। প্ৰশ্ন হ’ল মই যি কৈছোঁ সেইটো মোৰ কাহিনী, মোৰ সত্য, হয় নে নহয়।

“মাত্ৰ এটা প্ৰতীকৰ যোগেদি মই মোৰ গোটেই জীৱনৰ সঁচা চিত্ৰ তোমালোকৰ আগত দাঙি ধৰিব পাৰোঁ। মই যেন এডাল জোপোহা গছ, ডাল নাই, লতা নাই। অৰ্থাৎ মাটিৰ ওপৰত থকা অংশটোক গছজোপাৰ জঁকা বুলি ক’লেহে ঠিক হ’ব। গছজোপাৰ মূল প্ৰাণকেন্দ্ৰ আছে তাৰ শিপাত। অৰ্থাৎ যিটো অংশ মাটিৰ তলত বিয়পিছে। গছজোপাৰ শিপাৰ দৰে মোৰো অৱচেতন মন। মোৰ জীৱনৰ উল্লেখযোগ্য ঘটনাসমূহৰ লগত যোগাযোগ আছে মোৰ অৱচেতন মনৰ। গছজোপা যেনেকৈ যুক্ত থাকে শিপাৰ লগত। গছজোপাৰ ওপৰৰ অংশৰ লগত অৰ্থাৎ চেতন মনৰ লগত যিসকল ঘটনাৰ সম্বন্ধ সেইবোৰ মোৰ বাবে গুৰুত্বহীন, অপ্ৰয়োজনীয় আৰু ক্ষণস্থায়ী। মোৰ বাবে প্ৰয়োজন মনৰ ভিতৰৰ ঘটনাসমূহ।”

এনেতে গাড়ীৰ এটেন্ডেণ্ট অহাত আলোচনাত বাধা পৰিল। “ডিনাৰ কেতিয়া দিম” বুলি সোধাত হাতৰ ঘড়ীলৈ চাই দেখিলোঁ যে বাতি চাৰে ন’ বাজি গৈছে। কথা-বতৰাৰ মাজেদি ইমান সময় যে কেনেকৈ পাৰ হৈ গ’ল গমেই

নাপালো। এয়াৰ কণ্ডিশ্যনড্ ডবাবোৰ চাউণ্ডপ্ৰফ্ হোৱা বাবে আৰু খিবিকীবোৰত পৰ্দা থকা বাবে কোন কোন ষ্টেচন পাব হৈ আহিলো। ধৰিব নোৱাৰিলো। ধীৰেনে ডিনাৰৰ আগত অলপ ছইস্কী খোৱাৰ প্ৰস্তাৱ দিলে। গতিকে চোডাৰ দৰকাৰ। এটেন্ডেণ্টক বৰপেটা বোডত ডিনাৰ দিবলৈ কলো আৰু এতিয়াই চোডা আনি দিবলৈ কলো। আমাৰ অচিনাকি সহযাত্ৰীজনে নিৰামিষ ডিনাৰ অৰ্ডাৰ দিলে। নিৰামিষ মোৰ বেয়া নালাগে, কিন্তু মদৰ লগত নিৰামিষ খাপ নেখায় যেন লাগে। সকলো সংস্কাৰৰ কথা।

এটেন্ডেণ্টে আহি চোডা দি গ'ল। ধীৰেনে চোডা, বৰফ আদি যোগে ছইস্কী আগবঢ়ালে। অৱচেতন মনৰ উদ্দেশ্যে চিয়াৰ্চ দি আমি পিবলৈ আৰম্ভ কৰিলো। ধীৰেনে চিগাৰেট জ্বলাই ক'লে, “জাৰ্নিটো বৰ ভাল লাগিছে।” আমিও একমত হলো।

“এয়াৰ কণ্ডিশ্যনড্ গাড়ীৰ আটাইতকৈ ভাল কথা এই যে ধূলিৰ হাত সাৰিব পাৰি”—নলিনীয়ে ক'লে। ধীৰেনে মন্তব্য কৰিলে, “সঁচা। লং জাৰ্নিত এয়াৰ কণ্ডিশ্যন গাড়ীত ভাল বিশ্বাস হয়। মইতো ভাবোঁ, হাই ব্লাড্ প্ৰেচাৰ থকা বেমাৰী এই গাড়ীত দুদিন কটালে, তেওঁৰ প্ৰেচাৰ নৰ্মাল হৈ যাব!” আমি হো হো কৰি হাঁহি দিলো। চতুৰ্থ যাত্ৰীজন হ'লে নিৰ্বিকাব-নিবিষ্টভাৱে কিতাপ পঢ়ি গৈ আছে। আমাৰ ইমান কথা, হাঁহি-ধেমালি একোৱেই তেওঁৰ কাণত সোমোৱা

নাই যেন লাগে। দুজন এটেন্ডেণ্ট সোমাল আমাৰ ডিনাৰ লৈ।

খাই থাকোঁতে ধীৰেনে সুধিলে, “তোমালোক দুয়োতো ইউৰোপৰ বহু দেশ ফুৰিছা। কিন্তু আমাৰ দেশৰ ট্ৰেনৰ বেস্তোৰাঁত যি অখাতি দিয়া হয় তাৰ তুলনা ক'বাত আছে নে?”

“ধীৰেনে ঠিকেই সুধিছে—আমাৰ দেশৰ বেস্তোৰাঁত বোধকৰোঁ এক বিশেষ প্ৰথাত বন্ধা হয়, নহ'লে চেষ্টা কৰিলেও কোনেও ইমান বেয়াকৈ বান্ধিব নোৱাৰে।”

আমাৰ খোৱা শেষ নো-হওঁতেই এটেন্ডেণ্টে আহি সুধিলে, “কেতিয়া বিচনা পাতিব।” গাড়ীৰ গতি কমি আহিছিল। বজাৰ্জিগাঁও পাওঁ পাওঁ হৈছে। নলিনীয়ে সুধিলে, “গাড়ী কিমান সময় বৰ”। এটেন্ডেণ্টে ক'লে, “দহ মিনিট।” আমি কলো, “ঠিক আছে এইখিনি সময় আমি প্লেটফৰ্মত মুকলি বতাহ লম। তুমি বিচনা পাতি দিবা।”

“বাক” এই বুলি কৈ সি ওলাই গৈ, আকৌ উভতি আহি বিনীতভাৱে সুধিলে, “চাব, বাতি আৰু কিবা দৰকাৰ নেকি?”

ধীৰেনে আৰু কেইবটল চোডা, আৰু ক্লাচকত বৰফ দি যাবলৈ ক'লে।

বিনীতভাৱে সন্মতি জনাই সি আকৌ সুধিলে, “পুৱা বেড্ টী দিম নে? আৰু ব্ৰেকফাষ্ট কেতিয়া দিম চাব?”

“পুৱা মাল জংচনত বেড্ টী দিবা, আৰু আঠ বজাত চিলি-

গুৰি পাম—তাত ব্ৰেকফাষ্ট দিবা—কি কোৱা তোমালোকে”
—তেওঁলোক দুজনৰ পিনে চালোঁ। তেওঁলোকে মোৰ কথাত
হয়ভৰ দিলে। চতুৰ্থ যাত্ৰীজনে জনালে, যে তেওঁ বাতিয়েই
ক’ববাত নামি যাব, গতিকে বেড্ টী, ব্ৰেক ফাষ্টৰ দৰকাৰ
নাই। এটেন্‌ডেণ্ট ওলাই গ’লে ধীৰেনে ক’লে, “এয়াৰ
কণ্ডিছ্যনড্ কোচৰ এই এটেন্‌ডেণ্টবোৰৰ ব্যৱহাৰ বৰ ভাল।”

“এৰা, মই সদায় সিহঁতৰ নম্ৰ ব্যৱহাৰ লক্ষ্য কৰিছোঁ।
অৱশ্যে সিহঁতে আশা কৰে যে যাত্ৰীসকলে গন্তব্যস্থল পোৱাৰ
পিচত ভাল বকচিচ দিব। দৰমহা সিহঁতৰ বৰ ভাল নহয়।
কিন্তু সবহভাগ ক্ষেত্ৰতেই সিহঁতক নিৰাশ হব লগা হয়, কাৰণ
টিপ্‌চ্ দিয়া আমাৰ দেশী চাহাবসকলৰ এতিয়াও ভালদৰে
অভ্যাস হোৱা নাই।”

গাড়ী বোৱা যেন লাগিল। পৰ্দা গুচাই চালোঁ, হয়।
আমিও গাড়ীৰপৰা ওলাই প্লেটফৰ্মলৈ নামি আহিলোঁ। মুখে-
চকুৱে বতাহ লাগিলহি! ইমান পৰো শীতল ডবাত থাকি
পাহৰিয়েই গৈছিলোঁ। যে বাহিৰত ইমান গৰম। বাতি এঘাৰ
বাজি গ’ল কিন্তু এতিয়াও ষ্টেচনত মানুহৰ ভীৰ। কুলিবোৰে
লৰাধপৰা কৰি যাত্ৰীসকলৰ মাল-পত্ৰ নমাইছে-উঠাইছে।
চাহৰ হকাৰবোৰে “চাহ গৰম” “গৰম চাহ” বুলি চিঞৰি
গাড়ীৰ দাঁতিয়েদি অহা-যোৱা কৰি আছে। বহু যাত্ৰীয়ে গাড়ীৰ-
পৰা নামি ভেঙাবৰপৰা বিভিন্ন খোৱা বস্তু কিনি খাইছে।
আমি বন্ধু তিনিজনে লাহে-ধীৰে খোজকাঢ়ি এইবোৰ লক্ষ্য

কৰিছোঁ। ইমান বাতিও বুকুঠল খোলা আছে। আমাৰ
চতুৰ্থ সহযাত্ৰীজনে এখন ইংৰাজী কিতাপৰ পাত লুটিয়াই
লুটিয়াই চাইছে। আমি আকৌ আনফালে গলোঁ। এনেতে
ক’ববাৰপৰা আধাপগলা মানুহ এজন আমাৰ গাৰ ওপৰত
আহি পৰিলহি। দীঘল চুলি-ডাঢ়ি বহুদিন খুৰোৱা নাই, ডাঙৰ
একোচা গোঁফ। পিন্ধোনত টাপলি মৰা কোট-পেণ্ট। কামিজৰ
কলাৰ ফটা, ডিঙিত হ’লে টাই মৰা আছে। ভৰিত কেন্‌ভাচৰ
ফটা জোতা। আমালৈ চাই ঢেক্ ঢেক্‌কৈ হাঁহি ক’লে—
“এয়াচোন থ্ৰি মাচ্‌কেটিয়াৰ্চ! কিন্তু দাৰ্ত্তাণ্ট ক’ত?” আমিও
হাঁহিলোঁ। নলিনীয়ে বুকুঠলৰ পিনে আঙুলিয়াই দেখুৱালে যে
আমাৰ চাৰি নম্বৰ বন্ধুজনে তাত থিয় হৈ কিতাপ পঢ়ি আছে।
কি বুজিলে কব নোৱাৰোঁ, ক’লে, “যাবলৈ দিয়া দাৰ্ত্তাণ্টৰ কথা,
তোমালোকে কোনোবাই মোক চিগাৰেট খুউৱাচোন।” হাতৰ
পেকেটৰপৰা চিগাৰেট উলিয়াই দিলোঁ, হাতত নি নামটো
ডাঙৰকৈ পঢ়িল,—“গোল্ড্ ফ্লেক্, তেও ভাল। মই ভাবিলোঁ
ইণ্টেলেক্‌চুয়াল ব্ৰেণ্ড চাৰমিনাৰ আগবঢ়াই দিবা—আজি-
কালি টকা থকা লোকৰ এইটো এটা ষ্টাইল হৈছে। কিয়
খোৱা বুলি সুধিলে কব পিঅ’ৰ টোবাকো থাকে। আচল
কথাটো নকয় যে নিচাও হব অথচ পইচাও খৰচ নহব! যাবলৈ
দিয়া। থেক্‌ ইউ থ্ৰি মাচ্‌কেটিয়াৰ্চ ফৰ দি চিগাৰেট—বাক,
গুড্ নাইট।” যিদৰে হঠাৎ আহিছিল সেইদৰে হঠাতেই গুচি
গ’ল। নলিনীয়ে ক’লে, “ইনটাৰেষ্টিং চাৰজেক্ট্। ষ্টাডি কৰি-

বলৈ ভাল হব। এই ধৰণৰ বেমাৰীক কেইদিনমান চিকিৎসা কৰিলে বোধকৰোঁ ভাল কৰিব পাৰি।” ষ্টেচনৰ হাই-উকমি কমি আহিল—গাৰ্ডে সেউজীয়া লেম দেখুৱালে, আমি ডবাত সোমালোঁ। চতুৰ্হ সহযাত্ৰীজনে আপাৰ বাৰ্থৰ বিচনাত শুই বুকুঠলপৰা কিনি অনা কিতাপখন পঢ়ি আছে। শিতানৰ কাষত বিডিং লেম্প্ জ্বলোৱা আছে। আমাৰ বিচনা প্ৰস্তুত। ডাঙৰ লাইটবোৰ নুমাই বিডিং লেম্প্ জ্বলাই ললোঁ। অম্পষ্ট পোহৰত কোঠাৰ পৰিবেশটো সলনি হৈ গ’ল—চাৰিওপিনে যেন এটা স্বপ্নময় পৰিবেশৰ সৃষ্টি হ’ল।

ধীৰেনে সুধিলে, “কিহে, নলিনী তোমালোকে টোপনিৰেই বাতিটো কটাই দিব খোজা নে কথা পাতিবা। বাতিটো কথা পাতি কটাই দিবলৈ আমি খুজিলেইতো নহব, ওপৰৰ বাৰ্থৰ ডাঙৰীয়াৰ টোপনিত যে ডিষ্টাৰ্বড্ হব”—নলিনীয়ে উত্তৰ দিলে।

প্ৰথমবাৰৰ বাবে চতুৰ্হ সহযাত্ৰীজনে আমাৰ সৈতে কথা পাতিলে। কিতাপৰপৰা মূৰ ডাঙি ক’লে, “মোৰ কাৰণে চিন্তা নকৰিব। মোৰ ইনচমনিয়া আছে। আৰু বাতি পুৰাবৰ আগতেই মই নামি যাম, গতিকে শুলে মোৰ নহব। আপোনালোকে নিশ্চিত্তমনেৰে কথা-বতৰা চলাই থাকক”—এই বুলি কৈ আকৌ কিতাপ পঢ়াত লাগি গ’ল। তেওঁক কথা কোৱা শুনি আমি সকলোৱে উচাপ্ খাই উঠিছিলোঁ। একেটা ডবাত গৈ আছোঁ, অথচ ইমান পৰলৈকে মানুহজনৰ তৰফৰপৰা কথা কোৱাৰ কোনো চেষ্টাই নাছিল। এনে

লাগিছিল যেন তেওঁ ইচ্ছা কৰিয়েই আমাক উপেক্ষা কৰিছে। গতিকে আমিও তেওঁলৈ কেৰেপ কৰা নাই।

ধীৰেনে আকৌ এক বাউণ্ড লুইস্কীৰ ব্যৱস্থা কৰিলে। চুপি চুপি খাই থাকোঁতেই আমি চিগাৰেট জ্বলালোঁ। লুইস্কীৰ লগত চিগাৰেট নহ’লে যেন ঠিকমতে উপভোগ কৰিব নোৱাৰি।

দৰ্শনৰ মানুহ ধীৰেনক কবিতাই পালে। তেওঁ কবিতা আবৃত্তি আৰম্ভ কৰিলে—বৰি ঠাকুৰৰ কবিতা, বঙালীতেই আবৃত্তি কৰিবলৈ ধৰিলে—

‘কী লক্ষ্য নিয়ে এসেছ এ-বেলা

কাজের কক্ষ-কোণে ?

আঁখি খুঁজিতে কি ফিৰিছ একেলা

তব খেলা প্ৰাঙ্গণে ?

নিয়ে যাবে মোৰে নীলাম্বৰেৰ তলে

ঘৰছাড়া যত দিশাহাবাদেৰ দলে,

অযাত্ৰা পথে যাত্ৰী যাহাৰা চলে

নিষ্ফল আয়োজনে ?

কাজ ভোলাবাবে ফেৰো বাৰে বাৰে

কাজের কক্ষ-কোণে।

...

...

...

আবাৰ সাজাতে হবে আভৰণে

মানস প্ৰতিমাগুলি ?

কল্পনা পটে নেশাৰ বৰণে

বুলাব বসেৰ তুলি ?

“চোৱা স্বয়ং ববীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰে কৈ গৈছে বাতাবৰণ হব কল্পনাৰ, অৰ্থাৎ ছবিৰ কেনভাচ হব ইমাজিনেশ্বন—আক তাত কি বঙৰ চিত্ৰ আঁকিম ? ‘নেশাৰ বৰণে’, অৰ্থাৎ হুইস্কীৰ কালাৰ—মানে সোণোৱালী বং—গতিকৈ বুজিল। ববীন্দ্ৰ ঠাকুৰে পৰ্যন্ত হুইস্কীৰ গুণকীৰ্তন কৰি গৈছে !”

“বৰি ঠাকুৰ সম্পৰ্কে কি মৌলিক ব্যাখ্যা !” হা হা কৰি নলিনীয়ে হাঁহিলে। কোৱা নিশ্চয়োজন যে ময়ো সেই হাঁহিত যোগ দিলোঁ। চতুৰ্থ যাত্ৰীয়ে এবাৰ কাহিলে। আমি ভাবিলোঁ বোধকৰোঁ তেৱোঁ ধীৰেনৰ বসিকতা উপভোগ কৰিছে। কিন্তু তেওঁলৈ চাই দেখিলোঁ যে নিৰ্বিকাৰ মনেৰে কিতাপ পঢ়ি আছে—মুখত কোনো ভাবৰ প্ৰতিক্ৰিয়া নাই, চকুহাল কিতাপৰ পাতত নিবদ্ধ।

ধীৰেনে এতিয়া গহীন সুবত আলোচনা আবন্ত কৰিলে—
“এটা কথা তোমালোকে মন কৰিবা যে একশ্ৰেণীৰ শিল্পী আছে যিসকলে এটা নহয় এটা নিচা নহ’লে তেওঁলোকৰ প্ৰতিভাক সৃজনশীল কৰি তুলিব নোৱাৰে। এইটো কিয় হয় কোনে জানে। কোলবিজে কানি নোখোৱাকৈ কুবলাখান নাইবা কৃষ্টাবেল লিখিব পাৰিলেহেঁতেন নে নাই সন্দেহ। আৰু সমালোচকসকলে যে তেওঁক daylight witchery-ৰ স্ৰষ্টা বুলি কয় অৰ্থাৎ স্বাভাৱিকৰ মাজেদি স্বতঃস্ফূৰ্তভাৱে

অলৌকিক ফুটাই তোলাত কোলবিজৰ সমান কোনো নাই সেই কথা খুব সঁচা।”

নলিনীয়ে ক’লে, “তুমি ঠিকেই কৈছা। আচলতে প্ৰতিভা দুইবিধ—এবিধে মনক স্বাভাৱিক অৱস্থাত থৈ সৃজনশীলতাৰ চৰম শিখৰত উঠিছে, যেনে ধৰা শ্বেত্ৰপীয়াৰ নাইবা ববীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ। আকৌ আনফালে চোৱা মাৰ্লো—ডেকা বয়সতেই মাতাল অৱস্থাত টেভাৰ্ণত মাৰপিট কৰি মৰি থাকিল। ভানগখ্ আৰু গগঁয়াৰ হেনো এব্‌চিন্থ নাথালে প্ৰেৰণাই নাহিছিল। বঙালী কবি মাইকেল মধুসূদন দত্তও এই দলৰ। এই যুগৰ শ্ৰেষ্ঠ আমেৰিকান অভিনেতা জন বেৰিমোৰক মদ বাদ দি চিন্তাই কৰিব নোৱাৰি।

“শ্বেত্ৰপীয়াৰ, ববীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ আদিৰ দলটোৱে যেনেকৈ মনৰ স্বাভাৱিক অৱস্থাক সহজভাৱে মানি লৈছিল, কোলবিজৰ দলটোৱে তেনেকৈ নোৱাৰিছিল। তেওঁলোকে নিচাৰ জৰিয়তে নিজৰ মাজত অৱ্য এটি ব্যক্তিক সৃষ্টি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছিল।

“যি সকলে এবাৰ মদ খাইছে তেওঁলোকে স্বীকাৰ কৰিব যে মদ খোৱাৰ পিচত স্বাভাৱিক মানুহজন অলপ বেলেগ হৈ পৰে। ক্ৰমে এই বেলেগ ৰূপটোৱেই একশ্ৰেণীৰ শিল্পীৰ ওচৰত স্বাভাৱিক হৈ পৰে আৰু স্বাভাৱিক ৰূপটো হয় অস্বাভাৱিক।

এইবাৰ মই যোগ দিলোঁ,—“সৌন্দৰ্য্যবোধ নৈতিকতাকৈ

ডাঙৰ। এই দৃষ্টিভঙ্গীৰে শিল্পীক বিচাৰ কৰা উচিত। মদ খালে নাইবা অন্য কোনো নিচা কৰিলেই শিল্পীজন অধঃপাতে গ'ল এনে ধাৰণা হাস্যকৰ। তেওঁলোকে কিয় মদ খায় সেইটো ডাঙৰ কথা নহয়, শিল্পৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকৰ অবদান কি সেইবোৰেই ডাঙৰ কথা।”

ধীৰেনে ডাঙৰকেই হাঁহি ক'লে,—“ঠিকেই কৈছা! এতিয়াহে মদখোৱাত মৰাল চাপোট পাইছোঁ।”

এতিয়া আমি তিনিও হাঁহিলোঁ। তাৰপিচত ধীৰেনে অলপ ইতঃস্তত কৰি ক'লে,—“নলিনী তোমাক এটা কথা মোৰোঁ দেই। চাইকিয়াট্টি হিচাপে আজি দেশ-বিদেশত তোমাৰ নাম। অথচ স্কুল-কলেজত পঢ়ি থাকোঁতে তোমাক আমি তেনেই সাধাৰণ ছাত্ৰ বুলি ভাবিছিলোঁ। ডাক্তৰী-লাইনত গৈ হে তোমাৰ ব্ৰেইনে কাম দেখুৱাব ফিল্ড পালে, নেকি?”

নলিনীৰ মুখত এটা হাঁহিৰ আভাষ ফুটি ওলাল। ক'লে,—“বোধকৰোঁ তোমাৰ কথাই ঠিক।” অলপ বৈ আকৌ ক'লে,—“কিন্তু সম্পূৰ্ণ ঠিক নহয়।” আকৌ কিছুপৰ স্তব্ধ হৈ থাকিল। তাৰপিচত লাহে লাহে সকলৈ কবলৈ ধৰিলে,—মই সকলো-পৰা বেছ ভালদৰে বুজি পাইছিলোঁ যে মোৰ ভিতৰত দুজন মানুহ আছে। এজন মোৰ মা-দেউতাৰ সন্তান, স্কুললৈ যায়, বুদ্ধি অলপ কম, কিন্তু মনোযোগী, কঠোৰ পৰিশ্ৰমী, ভদ্ৰ, অন্য বহু ল'বাতকৈ পৰিচ্ছন্ন। আনজন, প্ৰবীণ,

সংশয়বাদী, অবিশ্বাসী, মানুহৰ জগতৰপৰা সুদূৰত থাকে, কিন্তু প্ৰকৃতিৰ ওচৰত, মাটিৰ ওচৰত, সূৰ্য, জোন, পশু-পক্ষীৰ ওচৰত থাকে, বাতীক ভাল পায়, সপোনক অনুভৱ কৰে, আৰু ঈশ্বৰে প্ৰত্যক্ষভাৱে তেওঁৰ ভিতৰত যি দিছে তাৰ ওচৰা-উচৰি থাকে।”

কেই ‘চিপ্’মান ছইস্কী খাই নলিনীয়ে আকৌ কবলৈ ধৰিলে,—“সকতে মোৰ মাৰ মাজত এই দ্বৈত সত্তাৰ অস্তিত্ব মই অস্পষ্টভাৱে উপলব্ধি কৰিছিলোঁ। তেতিয়া অৱশ্যে বিষয়টো সিমান ভালদৰে বুজি পোৱা নাছিলোঁ। কিন্তু ডাক্তৰী পাছ কৰাৰ পিচত যেতিয়া মনস্তত্ত্ব চৰ্চা কৰিবলৈ লৈছিলোঁ, তেতিয়াহে মোৰ সকলোৰ কথা, মোৰ মাৰ কথা মনলৈ আহিছিল। তোমালোকেতো জানাই, মোৰ মা, মই কলেজত পঢ়ি থাকোঁতেই ঢুকায়। মোৰ মা বৰ সাদৰী আছিল। স্বাস্থ্য ভাল আছিল, আৰু সকলোৰে প্ৰতি মাই মিঠা ব্যৱহাৰ কৰিছিল। মোৰ মাৰ প্ৰকৃতি বৰ কোমল আছিল। কিন্তু কেতিয়াবা কেতিয়াবা যেন মাৰ মাজত অন্য এজনী মানুহ প্ৰকাশ পাইছিল। আৰু এই দ্বিতীয় মানুহজনী আছিল বৰ শক্তিশালী। অলপ কক্ষ, গহীন, আৰু সকলো বিষয়তেই অবিচলিত। যদিও প্ৰথম সত্তাটো অৰ্থাৎ মোৰ মাৰ সহজ, সৰল, কোমল ৰূপটোকেই সদায় দেখিবলৈ পোৱা গৈছিল। কিন্তু কেতিয়াবা যদি দ্বিতীয় সত্তাটো ওলাই পৰিছিল তেতিয়া ভয়ত মই পেপুৰা লাগি গৈছিলোঁ।”

এডাল চিগাৰেট জ্বলাই লৈ অলপ সময় নিমাত হৈ ছপিবলৈ ধৰিলে। তাৰপিচত পুণৰ নিজৰ কথালৈ উভটি গ'ল—“মোৰ পৰাই বোধকৰোঁ মোৰ মাজত দ্বৈত সত্তাৰ সৃষ্টি হৈছে। কেতিয়াবা কেতিয়াবা মই লক্ষ্য কৰিছোঁ যে, মোৰ অৱচেতন মনে যেতিয়া চেতন মনৰ ওপৰত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিছে তেতিয়া মই মোৰ মাজত কিছুমান অলৌকিক শক্তি অনুভৱ কৰিছোঁ।

“এসময়ত মোৰ এনেকুৱা এটা ক্ষমতা জন্মিছিল যে যি কোনো অচিনাকি মানুহ মোৰ সমুখত আহিলেই, মানুহজনৰ জীৱনৰ বহু ঘটনা মোৰ চকুৰ আগত ভাহি উঠিছিল। এবাৰ মোৰ স্ত্ৰীৰ এগৰাকী বান্ধৱীৰ বিয়ালৈ গৈছিলোঁ। এখন টেবিলত কেইজনমানে মিলি কথা পাতি আছিলোঁ। এজন ভদ্ৰলোকৰ লগত মই ক্ৰিমিনাল চাইকলজি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰি আছিলোঁ। ভদ্ৰলোকৰ সৈতে তাতেই প্ৰথম চিনাকি হৈছিলোঁ। তেওঁ এজন বেবিষ্টাৰ। যি নহওক, আলোচনা চলি থাকোঁতে মোৰ বক্তব্যক শক্তিশালী কৰিবলৈ মই তেতিয়াই এটা কাহিনী বচনা কৰি কওঁ। মোৰ কাহিনীটো শুনি মানুহজন গহীন হৈ পৰিল। তেওঁৰ চকুৰে-মুখে বিবক্তিক ভাব ফুটি ওলাল আৰু তেওঁ সেই ঠাই এৰি আন ঠাইলৈ গ'ল। তেওঁৰ ওচৰতেই বহি আছিল মোৰ এজন বন্ধু। তেওঁ আগৰেপৰা মানুহজনক চিনি পায়। বেবিষ্টাৰজন গুচি যোৱাৰপিচত বন্ধুজনে মোক সৰুকৈ তিবন্ধাৰ কৰি ক'লে,—‘ছেঃ

ডক্টৰ বৰ্মন, তৰ্ক জিকিবলৈ, তেখেতৰ জীৱনৰ এই কৰুণ কাহিনীটো প্ৰয়োগ কৰা আপোনাৰ উচিত হোৱা নাই। এনে ব্যৱহাৰ মই আপোনাৰপৰা আশা কৰা নাছিলোঁ’।

“বন্ধুজনক মই কোনোপধ্যেই পতিয়ন নিয়াৰ নোৱাৰিলোঁ যে বেবিষ্টাৰৰ জীৱনৰ কোনো ঘটনাই মই নাজানো। তাৰ পিচৰপৰা মোৰ এই শক্তি সম্পৰ্কে মই যথেষ্ট সজাগ থাকিব-লগীয়া হৈছিল। কেতিয়া কাক কি কওঁ সেই ভয়তে সাধাৰণতে বিতৰ্কমূলক আলোচনাৰ আঁতৰত থাকিবলৈ যত্ন কৰিছিলোঁ।”

মই সুধিলোঁ,—“দিব্য দৃষ্টি সম্পৰ্কে তোমাৰ কোনো অভিজ্ঞতা আছে নে নলিনী?”

“নাই মোৰ তেনে কোনো অভিজ্ঞতা নাই। কিন্তু মনোবিজ্ঞানৰ কিতাপত ইয়াৰ বহু উদাহৰণ পোৱা যায়।”

“চাৰ অলিভাৰ লজৰ ‘চাৰ্ভাইভাল্ অব্ মেঙ্গ’ নামৰ কিতাপখনত কিছু কাহিনী আছে”—মই কলোঁ।

“এবা, সেইখন কিতাপৰপৰা সাধাৰণ মানুহৰ বহু কথা শিকিবলগীয়া আছে বুলি মই ভাবোঁ—” কথা শেষ নকৰাকৈ নলিনীয়ে আকৌ এডাল চিগাৰেট জ্বলাই চিন্তামগ্নভাৱে ছপিবলৈ ধৰিলে।

বুজিলোঁ বক্তব্যটো কিদৰে শেষ কৰিব পাৰি সেই কথা পাঙি আছে।

ধীৰেনক কলোঁ,—“অলিভাৰ লজৰ কিতাপৰপৰা দিব্যদৰ্শনৰ এটা কাহিনী তোমাক কওঁ।”

“ব’বা তাৰ আগতে চিগাৰেট জ্বলাই লওঁ—” মোলৈ চিগাৰেটৰ পেকেট আগবঢ়াই দিলে। চিগাৰেট জ্বলাই লৈ মই কাহিনী আৰম্ভ কৰিলোঁ—“১৮৮৯ চনৰ ঘটনা। বেড্-ফোর্ডত আৰু মিঃ আৰু মিচেচ্ লজ নামৰ এহাল গিৰিয়েক-ঘৈণীয়েক থাকে। মিচেচ্ লজৰ বাইদেউ তেওঁৰ জীয়েকৰ সৈতে দক্ষিণ আমেৰিকাৰপৰা ইংলণ্ডলৈ উভটিছে। যিদিনাখন তেওঁলোকৰ চাদামুটন পোৱাৰ কথা সি সেইদিনা লজদম্পতি ব্যস্ত থকাৰ বাবে মিষ্টাৰ পি. নামৰ এজন বন্ধুক পঠিয়ালে মিচেচ্ লজৰ বাইদেউক বিচিভ কৰি লৈ আহিবলৈ। কিন্তু ডাৰ্বি আৰু লেষ্টাৰৰ মাজত ট্ৰেনত এটা আচৰিত ঘটনা ঘটিল। মিচেচ্ লজ কিবা কামত সেই ট্ৰেনেৰে গৈ আছিল। গাড়ীত বহি বিশ্রাম লোৱাৰ উদ্দেশ্যে তেখেতে অলপ সময়ৰ বাবে চকু মুদিলে। চকুৰ আগত ভাহি উঠিল এখন টেলিগ্ৰাম। ‘কাম্ চাৰ্প্, ইণ্ডাৰ চিচ্টাৰ্ ইজ্ ডেনজাৰাচ্ লি ইল্’।

গোধূলি মিষ্টাৰ পি-বপৰা মিষ্টাৰ লজে সঁচাকৈ সেই ভাষাত এখন টেলিগ্ৰাম পাইছিল।

“বাতি মিচেচ্ লজ উভটি অহাৰ পিচত মিষ্টাৰ লজে টেলিগ্ৰামৰ কথা একো নক’লে। ঘৈণীয়েকৰ বাতিৰ খোৱা-লোৱাৰ পিচত ক’লে যে এটা বেয়া বাতৰি আছে। মিচেচ্ লজে উত্তৰ দিলে—‘মই এই বাতৰিৰ বাবে বৈ আছোঁ। এই সম্পৰ্কে মোক আৰু একো কৰ নালাগে।’ এই বুলি তেখেতে

গিৰিয়েকক ট্ৰেনৰ অভিজ্ঞতাৰ কথা বৰ্ণনা কৰিলে। সকলো কথা আচৰিত ধৰণে মিলি গ’ল।”

“কিন্তু এনে কাহিনী সম্পৰ্কে তোমাৰ নিজৰ মত কি?” ধীৰে শোধিলে।

“ইও এক বিধৰ অলৌকিক ঘটনা, কিন্তু এনে অলৌকিকতাত মোৰ উৎসাহ নাই। তাতকৈ নলিনীৰ দ্বৈতসত্তাৰ বিষয়টোত মই অধিক বস পাইছোঁ।”

নলিনীয়ে ক’লে,—“দ্বৈতসত্তাৰ কথা যদি কোৱা তেন্তে ছ-বছৰমান আগত দীপিকা দত্তৰ যি কাহিনী দিনৰ পিচত দিন কাকতত ডাঙৰ ডাঙৰ আখৰত ছপা হৈছিল তাতকৈ আচৰিত কোনো ঘটনা কি আমাৰ দেশত কি বিদেশত ক’তো ঘটনাই। বহু বৈজ্ঞানিক, মনস্তাত্ত্বিক, ডাক্তৰ, কবিৰাজে দীপিকা দত্তক ভালদৰে পৰীক্ষা কৰিছিল; তেওঁলোকৰ মতে দুই-চাৰিটা মেণ্টাল কেচৰ বাহিৰে পৃথিৱীত এনে কেচৰ কোনো তুলনা নাই।”

অলপ পৰ মনে মনে থাকি নলিনীয়ে আকৌ কৈ যাব ধৰিলে—“দীপিকা দত্তৰ চাৰিটা সত্তাৰ বৰ্ণনা দি আমি ইংলণ্ড, জৰ্মানী, আমেৰিকাৰ বহু বিশেষজ্ঞলৈ মতামত খুজি পঠিয়াইছিলোঁ। মামুলী কিছুমান উপদেশ দিয়াৰ বাহিৰে তেওঁলোকে এই সমস্যাৰ ওপৰত বিশেষ কোনো আলোকপাত কৰিব নোৱাৰিলে।”

ধীৰে শোধিলে—“দীপিকা দত্তৰ বেলেগ বেলেগ চাৰিটা সত্তা আছিল নে?”

নলিনীয়ে উত্তৰ দিলে—“তেওঁক দেখিলে তেনে লাগে। সেই কাৰণে বিশেষজ্ঞসকলে নামাকৰণ কৰিছিল দীপিকা দত্ত—১, দীপিকা দত্ত—২, দীপিকা দত্ত—৩, দীপিকা দত্ত—৪।

“এই ঘটনাটো যেতিয়া ঘটে তেতিয়া ময়ো খুব উৎসাহ লৈ বিষয়টো লক্ষ্য কৰিছিলোঁ। প্ৰত্যেক কাকততেই এই সম্পৰ্কে নতুন বাতৰি প্ৰকাশিত হৈছিল, আৰু প্ৰত্যেকখন কাকতৰেই কিছুমান নিজস্ব বাতৰি আছিল। সেই কাৰণে এই ঘটনাৰ প্ৰত্যেক কোতূহলী পাঠকেই সদায় প্ৰত্যেকখন বাতৰিকাকত পঢ়া অভ্যাসত পৰিণত হৈছিল। মোৰো হৈছিল।”

বিষয়টোৰ আগ-গুৰি মোৰ জনা আছিল বাবে মই সুধিলোঁ—“কোনো কোনো কাকতত বাতৰি ওলাইছিল যে দীপিকা দত্তৰ চতুৰ্থ সন্তাটোত দীপিকা দত্তৰ নিজৰ চাৰুৰী আছিল বুলি কিছুমানে সন্দেহ কৰিছিল, কথাটো সঁচানে?”

“সঁচা। দীপিকা—৩ আৰু দীপিকা—৪ সম্পৰ্কে বহুতৰেই মনত সন্দেহ দেখা দিছিল।” এই বুলি কৈ নলিনী থিয় হ’ল।

কব নোৱাৰোঁ কেনেকৈ আপাৰ বাৰ্থলৈ মোৰ চকু গ’ল। মোৰ এনে লাগিল যেন কিতাপখনৰ আঁৰত মুখ থৈ চতুৰ্থ যাত্ৰীজনে আমাৰ কথা শুনি আছে। মই তেওঁলৈ চোৱা দেখি ফটকৰে আকৌ কিতাপ পঢ়িবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। নলিনীয়ে “ব’বা আহিছোঁ” বুলি দুৱাৰ খুলি কৰিডোৰলৈ ওলাই গ’ল।

হাতৰ ঘড়ীত দেখিলোঁ ভালেমান সময় পাৰ হৈ গৈছে।

অকলে ট্ৰেন জাৰ্নি কৰিলে সময় নাযায় যেন লাগে, অথচ তিনি বন্ধুয়ে কথা পাতি গৈ আছোঁ কাৰণে সময়ৰ কথা মনতেই নপৰে। আইনষ্টাইনক কোনোবাই হেনো এবাৰ কৈছিল যে তেখেতৰ বেলেটিভিটি অব্ টাইমৰ থিও’ৰিটো বুজি পাবলৈ বৰ টান। তেতিয়া বোলে আইনষ্টাইনে উত্তৰ দিছিল—“ধৰক আপুনি এগৰাকী ধূমীয়া গাভৰুৰ সৈতে কথা পাতি সময় কটাইছে, তেতিয়া এঘণ্টা সময় ইমান খৰকৈ পাৰ হৈ যাব যে আপোনাৰ সেই এঘণ্টাৰ দৈৰ্ঘ্য পাঁচ মিনিট বুলি অনুমান হব। আনফালে ধৰক আপোনাক পাঁচ মিনিটৰ বাবে গৰম ষ্টোভৰ ওপৰত বহি থাকিব লগা হৈছে, তেতিয়া অলপ পিচতেই আপোনাৰ এনে লাগিব যে আপুনি তাত অনন্ত যুগ ধৰি বহি আছে—সময় নাযায়।” সময়ৰ আপেক্ষিকতা সম্বন্ধে ইমান সুন্দৰ ব্যাখ্যা কোনেও দিব পৰা নাই।

নলিনী বাহিৰৰপৰা আহি দুৱাৰ বন্ধ কৰি পৰ্দা টানি দিলে। আৰাম কৰি বহি এডাল চিগাৰেট জ্বলাই ক্ষণেক ধূমপান কৰাৰ পিচত আকৌ কবলৈ ধৰিলে—“অঁ, যি কৈছিলোঁ—চাৰিটা সন্তা সম্পৰ্কে অলপ সন্দেহ থাকিলেও দীপিকা দত্তৰ কেচটো মনোবিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰত এটা অভাৱনীয় ঘটনা।”

ধীৰেন ইমানপৰ মনে মনে আছিল। হঠাতে সুধিলে—“কিন্তু এইটো নিশ্চয় নাৰ্ডৰ বেমাৰ কি কোৱা?”

নলিনীয়ে অলপ তাচ্ছিল্যৰ সূৰত উত্তৰ দিলে—“তোমাৰ

এসময়ৰ অধ্যাপকৰ স্বভাৱ এতিয়াও যোৱা নাই দেখিছোঁ। তোমালোক অধ্যাপক, মনস্তাত্ত্বিকসকলক লৈ বিপদ হ'ল যে মনৰ বেমাৰকো তোমালোকে শৰীৰৰ বেমাৰৰ দৰে সহজভাৱে লোৱা। মন নামৰ বস্তুটোয়ে যেতিয়া কাৰোবাক লৈ বিচিত্ৰ খেল খেলি আছে, তেতিয়া তোমালোকৰ দৰে অবৈজ্ঞানিক মনস্তাত্ত্বিকসকলে বিজ্ঞভাৱে মন্তব্য দিবা—‘জাষ্ট নাৰ্ভাচ’ : কথাটো কি বুজিছা শৰীৰৰ বেমাৰ আজিকালি খুব কম ক্ষেত্ৰতেই চিকিৎসকৰ জ্ঞানৰ সীমা চেৰাই যাব পাৰে। কিন্তু মনৰ বেমাৰ? আজিকালি অজস্ৰ ধৰণৰ মনৰ বেমাৰ মানুহৰ মাজত পানীলগা বেমাৰৰ দৰে বিয়পি পৰিছে। অথচ মনৰ বেমাৰ সম্পৰ্কে আমাৰ জ্ঞান অত্যন্ত সীমাবদ্ধ। কুকক্ষেত্ৰ যুদ্ধৰ সময়ত অৰ্জুনৰ নাৰ্ভাচ ব্ৰেকডাউনৰ ক্ষেত্ৰত শ্ৰীকৃষ্ণই যি চিকিৎসা চলাইছিল আমি আজিও তাতকৈ বিশেষ আগবাঢ়িব পৰা নাই।”

মই হাঁহি ক'লো—“কিন্তু ভগৱান শ্ৰীকৃষ্ণই তেখেতৰ চিকিৎসাৰ দ্বাৰা বেমাৰীক সম্পূৰ্ণ সুস্থ কৰিছিল তোমালোকৰ দ্বাৰা আজিৰ মনৰ বেমাৰী সিমানখিনি সুস্থ হৈ উঠা আমি নেদেখোঁ।”

“কথাটো তুমি ঠাট্টা হিচাপে ক'লেও সঁচা। মানৱ মনৰ জটিলতাৰ নো আমি কিমান সন্তোদ পাওঁ?”

“কিন্তু এই বিষয়ত ফ্ৰয়েডৰ অবদান তো কম নহয়—”
ধীৰেনে ক'লে।

নলিনী—“মনস্তত্বক ফ্ৰয়েডে বহুদূৰ আগবঢ়াই দিছে সন্দেহ নাই, কিন্তু আনফালে ক্ষতিও বৰ কম কৰা নাই।”

নলিনীৰ কথা শুনি মই আচৰিত হৈ পৰিলোঁ। মোৰ মুখৰ ভাব বোধকৰোঁ তেওঁ লক্ষ্য কৰিছিল। ক'লে—“চোৱা সকলো মানসিক বেমাৰৰ মূলতেই ‘চেঞ্চ’ এই কথাটো মই কোনোদিনেই পুৰাপুৰি মানি লব পৰা নাই। আক এইখিনিতেই ইয়ুঙৰ সৈতে ফ্ৰয়েডৰ জাতৰ বিৰোধ হৈছিল। ফ্ৰয়েডে বহুদিনলৈকে ইয়ুঙতকৈ বয়সত ডাঙৰ হোৱাৰ সুযোগ লৈ ইয়ুঙৰ চিন্তাধাৰাক কোনো গুৰুত্ব দিব খোজা নাছিল। তেওঁ কৈছিল যে ইয়ুঙৰ মতবাদত অভিজ্ঞতাৰ অভাৱ অত্যন্ত স্পষ্ট। কিন্তু শেষলৈকে তেওঁ ইয়ুঙক বাধা দি ৰাখিব পৰা নাছিল। যি নহওক, এই কথা আমি মানিবই লাগিব ফ্ৰয়েড, ইয়ুঙ আদিৰ অৱদান সত্ত্বেও—মানুহৰ মন সম্বন্ধে আমাৰ জ্ঞান আজিও তেনেই কম।”

অলপ বৈ নলিনীয়ে আৰম্ভ কৰিলে—“বাক দীপিকা দত্তৰ কথালৈ অহা যাওক। দীপিকাৰ দেউতাক আছিল কোনোবা ফেক্টৰীৰ ফোৰমেন। আক মাক সৰুৰেপৰাই অপৰিণত মনৰ মানুহ আছিল। পগলা নহয় কিন্তু বুদ্ধিৰ ফালৰপৰা আছিল ভোঁটা। দেউতাক যতীন দত্তই কাৰখানাৰ সাধাৰণ মিস্ত্ৰীৰ পৰা লাহে লাহে ফোৰমেন হৈছিল। ফেক্টৰীৰ কৰ্মকৰ্তাসকলে যতীনৰ কামৰ সদায় প্ৰশংসা কৰিছিল। কিন্তু হ'লে কি হব দীপিকাৰ দেউতাক যতীন আছিল ঘোৰ মদাহী। দীপিকাৰ

যেতিয়া পাঁচ বছৰ বয়স এদিন যতীনে মন্ত অৱস্থাত ঘৰলৈ আহি কিবা কাৰণত দীপিকাৰ মাকৰ ওপৰত খুব খং কৰিলে এই কথা সেই কথাৰ পিচত ঘৈণীয়েকক মাৰিলে এক বিৰাট চৰ। ঘৈণীয়েক এনেই বুদ্ধিহীন তাতে জঙ্গলী স্বভাৱ—হাতৰ ওচৰত আছিল এখন কটাৰি, মাৰি পঠিয়ালে গিৰিয়েকলৈ। কোনোমতে আঁতৰি গৈ যতীনে নিজক বচালে। তাৰপিচত বাঘৰ দৰে জঁপিয়াই পৰিলে ঘৈণীয়েকৰ ওপৰত আক দুখন হাতেৰে শৰীৰৰ সকলো বল দি ডিঙিত চেপা মাৰি ধৰিলে। বিচাৰ চলি থাকোঁতেই যতীন পগলা হৈ যায়। শেহত তেওঁক তেজপুৰৰ পগলা কাটেকলৈ পঠিয়াই দিয়া হ'ল। কিন্তু জীয়েক দীপিকা হৈ পৰিল আশ্ৰয়হীনা—কোনো আপোন মানুহেই তাইক ঘৰত ঠাই দিব নুখুজিলে। খুনী আচামীৰ জীয়েকক ঘৰতে ঠাই দিয়াৰ সাহস নো কেইজনৰ থাকে।

“শেহত এই আশ্ৰয়হীনা ছোৱালীজনীৰ ভাব ল'লে শ্ৰীমতী দেৱবালা স্মিথে। শ্ৰীমতী স্মিথ যদিও অসমীয়া কিন্তু বিয়া হৈছিল চাহ-বাগিচাৰ মালিক এজন ইংৰাজৰ সৈতে। শ্ৰীমতী স্মিথ, মিষ্টাৰ স্মিথৰ লগত বিলাততেই আছিল। কিন্তু মিষ্টাৰ স্মিথ ঢুকোৱাৰ পিচত সন্তানহীনা দেৱবালা অসমলৈ উভটি আহিল। গিৰিয়েকে বহু টকা থৈ গৈছিল। নিজেও উচ্চ-শিক্ষিতা। গতিকে কিদৰে সময় কটাব পাৰি সেই কথা ভাবিয়েই তেখেতে ছখীয়া ল'ৰা-ছোৱালীৰ বাবে অনাথ আশ্ৰম স্থাপন কৰাটো স্থিৰ কৰিছিল। এই দেৱবালা স্মিথৰ আশ্ৰমত

ঠাই পালে দীপিকাই। মিচেচ্ স্মিথ কিন্তু প্ৰথমৰপৰাই দীপিকাক লৈ বিপদত পৰিছিল।

“ছোৱালীজনীৰ মূৰত নাই বুদ্ধি, নাই অধ্যৱসায়, নাই কষ্ট কৰাৰ ইচ্ছা।

“চিলাই, গান-বাজনা এইবোৰৰ কোনো এটা বিষয় শিকিবলৈ তাইৰ উৎসাহ নাছিল, এইবোৰৰ একোৱেই তাইৰ ভিতৰত নাছিল। গুৰ্খামী স্বভাৱটো হ'লে মাকৰপৰা পুৰা পাইছিল। দেৱবালা স্মিথে তেখেতৰ আশ্ৰমত বহু টকা খৰচ কৰি সকলো বিধৰ শিক্ষাৰ ভাল বন্দোবস্ত ৰাখিছিল। অন্য ভাষা শিকাৰ দীপিকাই উৎসাহ পাব পাৰে ভাবি তাইৰ কাৰণে ক্ৰোধ, জাৰ্মান শিকোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰা হ'ল। কিন্তু কেইদিনমান পিচতেই শিক্ষকসকলে আহি মিচেচ্ স্মিথক জনাই গ'ল যে ছোৱালীজনীৰ মগজুত একো নাই, বিদেশী ভাষা শিকা তাইৰ পক্ষে অসম্ভৱ।

“তেতিয়া মিচেচ্ স্মিথে দীপিকাক ঘৰুৱা কাম শিকাবলৈ ল'লে। আক যেতিয়াৰপৰা চাকৰি কৰাৰ বয়স হ'ল তেতিয়া তেখেতে দীপিকাক কেবাবাৰো ডাঙৰ ডাঙৰ মানুহৰ ঘৰৰ গৃহস্থালী কাম তত্ত্বাৱধান কৰাৰ চাকৰি যোগাৰ কৰি দিলে। কিন্তু প্ৰত্যেকেই দীপিকাক দুই-এদিনৰ পিচতেই কামৰপৰা খেদি দিছিল কাৰণ ছোৱালীজনী হেনো যেনে অঁকৰা তেনে এলেছৱা।”

মোৰ চকু আকৌ চতুৰ্থ সহযাত্ৰীজনৰ ওপৰত পৰিল। এতিয়া ভদ্ৰলোকে কিতাপ আঁতৰাই থৈ গভীৰ মনোযোগেৰে

আমাৰ কথা শুনি আছে। কিন্তু মুখত যেন বিদ্ৰূপৰ হাঁহি। কেবাজনে মিলি আলোচনা চলাই থকাৰ সময়ত যদি তাত এনেকুৱা এজন থাকে যিজনে এই আলোচনাৰ কোনো ভাগতো লোৱাই নাই নিজক যেন আঁতৰাইহে থৈছে, অথচ সেইজনেই যদি আলোচনাৰ কথাবোৰ লুকুৱাই লুকুৱাই শুনি মুখৰ ভাবত, চকুৰ ভাষাত আনসকলৰ প্ৰতি এটা বিদ্ৰূপৰ ভাব প্ৰকাশ কৰে তেন্তে কি বেয়া লাগে সেইটো কাকো বুজাই কব নালাগে।

তেওঁক যেন মই গ্ৰাহ্যই কৰা নাই এনেকুৱা ভাব দেখুৱাই মুখখন ঘূৰাই ললোঁ।

নলিনীয়ে অলপ উশাহ লৈ আকৌ কবলৈ আবন্ত কৰিলে—“কেচটো চলি থাকোঁতে দীপিকাৰ সোতৰ বছৰ বয়সত লোৱা এখন ফটো আমি দেখিছিলোঁ। স্বাস্থ্যৰে নিটোল দেহ। অলপ ঠলঠলীয়া ভাব। চকুৰ দৃষ্টিত বুদ্ধিৰ অকণো চিন নাই অথচ সমগ্ৰ চেহেৰাত এটা সবলতা ফুটি ওলাইছে। পোহনীয়া গৰুৰ সৈতে যেন তুলনা কৰিব পাৰি। পোহনীয়া গাইজনীক ডিঙিত বহী বন্ধা অৱস্থাত ঘণ্টাৰ পিচত ঘণ্টা পথাৰত বৈ থকা সকলোৱেই দেখিছে। একে ঠাইতেই ঘণ্টাৰ পিচত ঘণ্টা ঘাঁহ চোবাই থাকে। অন্য কোনো পিনে লক্ষ্য নাথাকে। কোনো বিষয়ত কোনো উত্তেজনা নাই। এলাহ আৰু মনুষ্যতাৰ পূৰ্ণ প্ৰতিচ্ছবি। মোৰ ধাৰণা দীপিকাৰ এইটোৱেই একমাত্ৰ উপযুক্ত তুলনা।

“কিন্তু সেইখন ছবি যিদিনা লোৱা হৈছিল সিদিনা কোনে ভাবিছিল যে কেইবছৰমান পিচত এই দীপিকাই গোটেই ভাৰতত এটা আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰিব?”

ঠিক ন’বছৰ পিচত। দীপিকাৰ খুব ডাঙৰ নাৰ্ভৰ বেমাৰ হ’ল। বহু চিকিৎসাৰ পিচত দীপিকাই ভাল পালে সঁচা, কিন্তু এটাৰ পিচত এটা অদ্ভুত প্ৰতিক্ৰিয়া দেখা দিবলৈ আবন্ত কৰিলে তাইৰ মাজত। ক্ৰমে কেচটো ডাক্তৰ আৰু বৈজ্ঞানিক-সকলৰ বাবে বিশেষ আকৰ্ষণৰ বিষয় হৈ পৰিল। তেখেত-সকলে বহু পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ পিচত এই সিদ্ধান্তলৈ উপনীত হ’ল যে দীপিকাৰ মাজত চাৰিটা বেলেগ বেলেগ ব্যক্তিত্বই বাস কৰিছে।

দীপিকা—১ হ’ল মূল দীপিকা, অৰ্থাৎ সৰুৰেপৰা বেমাৰ নোহোৱালৈকে যিজনী দীপিকা আছিল। আগতেই কৈছোঁ এই দীপিকা—১ জনীক মিচেচ্ দেৱালা স্মিথে বিভিন্ন ভাষা শিকিবলৈ উৎসাহ দিছিল। কিন্তু তাই একমাত্ৰ ফ্ৰেঞ্চ ভাষাৰ ক্লাচহে কৰিছিল—বহুদিনলৈকে; হ’লে কি হব, বিশেষ একো শিকা নাছিল। দীপিকাক পিয়ানো বজোৱা শিকাবলৈ মিচেচ্ স্মিথে আশ্ৰয় চেপ্টা কৰিছিল, কিন্তু নহ’ল। মিচেচ্ স্মিথে বিলাতত থাকোঁতে পিয়ানো বজাবলৈ শিকিছিল আৰু ভাল বজাইছিল। সেয়ে ভাবিছিল নিজৰ ব্যক্তিগত চেপ্টাৰে তেওঁ দীপিকাক অদ্ভুতঃ এটা কাম ভালদৰে শিকাব পাৰিব। কিন্তু নোৱাৰিলে। দীপিকা—২-ৰ ভিতৰত দেখা গ’ল অন্য এজনী

ছোৱালী। যেতিয়া তাই দীপিকা—২ হৈ পৰে তেতিয়া তাই কেবাটাও বিদেশী ভাষা জানে। ইতালীয়ান খুব ভালদৰে কব পাৰে, জৰ্মানো ভাল কব পাৰে। দীপিকা—২-এ ভাল ফ্ৰেঞ্চ লিখিব পাৰে; ৰাজনীতি আৰু শিল্পকলাত তাইৰ বিশেষ জ্ঞান, আৰু এইবোৰ বিষয়ে যথেষ্ট বুদ্ধিৰে সৈতে তৰ্ক আলোচনা কৰিব পাৰে। এক কথাত কবলৈ গ'লে দীপিকা—২, দীপিকা—১ জনীৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত। দীপিকা—১ আৰু দীপিকা—২-ৰ হাতৰ আখৰৰ কোনো মিল নাই। আৰু এটা বিষয়ত দীপিকা—১ আৰু দীপিকা—২ পৰস্পৰৰ বিপৰীত—সেইটো হ'ল দীপিকা—২-এ খুব ভাল পিয়ানো বজায়।

এদিন মিচেচ্‌ স্থিথে কেইজনমান বিশেষজ্ঞৰ সমুখত দীপিকা—২-ৰ পিয়ানো বজোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰিছিল। বিশেষজ্ঞ মানে কেইজনমান বৈজ্ঞানিক, গুৱাহাটী, ডিব্ৰুগৰ, কলিকতা, দিল্লী আদি ঠাইৰ কেইজনমান বিখ্যাত ডাক্তৰ, আৰু কেইজনমান চাইকিয়াট্ৰিষ্ট। অৰ্থাৎ এই কেচটোক যাতে বিভিন্ন ফালৰপৰা পৰীক্ষা কৰিব পাৰি। মোৰো সৌভাগ্য হৈছিল সেইখন মিটিঙত উপস্থিত থকাৰ।

অনাথ আশ্ৰমৰ এটা বিৰাট হলত এদিন সন্ধিয়া দীপিকা দত্ত—২-এ আমাক পিয়ানো বজাই শুনালে। প্ৰায় আধা ঘণ্টা বজাইছিল—এটা গীত। গীতটো তাইৰ নিজৰেই—ৰচনা আৰু সুৰ। আমি প্ৰায় কুৰিজন শ্ৰোতাই মন্ত্ৰমুগ্ধৰ দৰে শুনিছিলোঁ সেই পিয়ানো বাদন। তোমালোকক মই

কি কম, আজিও মই সেই সুৰ শুনিবলৈ পাওঁ। কিহে মোক আটাইতকৈ আকুল কৰিছিল জানানে? এই বাজনাৰ ভিতৰেদি যেন মই দীপিকা—২-ৰ আত্মাৰ কান্দোনৰ এটি স্বৰ্গীয় শুনিবলৈ পাইছিলোঁ। কেৱল মই কিয় তাত উপস্থিত সকলোৱেই যেন অনুভৱ কৰিছিল ছোৱালীজনীৰ অন্তৰাত্মাৰ গভীৰ বেদনা ভৰা কান্দোন।

বাজনাৰ যোগেদি তাই এই কথাই যেন ফুটাই তুলিব খুজিছিল যে এই পৃথিৱীত তাই বিদেশী। তাইৰ এই আশ্ৰয় স্থলত যদিও তাই অবাঞ্ছিত তথাপি পৃথিৱীৰ মায়া-মোহ তাই কটাই উঠিব পৰা নাই। সি যে কি কৰুণ আকুলতা তোমালোকক মই বুজাই কব নোৱাৰিম।”

কৈ কৈ নলিনী যেন অতীতৰ সেই সন্ধিয়াৰ মুহূৰ্তলৈ উভটি গ'ল—কন্তোক স্বপ্নাবিষ্টৰ দৰে নিস্তব্ধ হৈ থাকিল।

ধীৰেনৰ চিগাৰেট জ্বলোৱাৰ শব্দত যেন সাৰ পাই উঠিল। এতিয়া জেপৰপৰা পেকেট উলিয়াই মোক এডাল দিলে, নিজেও এডাল ল'লে। চিগাৰেটত ছপি ছপি আকৌ আৰম্ভ কৰিলে—“দীপিকা—৩ আৰু দীপিকা—২-ৰ মাজত মিল আছিল। দীপিকা—৩ও আছিল বুদ্ধিমতী। তাইৰ মাজতো আছিল উচ্চশিক্ষাৰ ছাপ। কিন্তু তাইৰ নৈতিক চৰিত্ৰ আছিল অন্য ধৰণৰ। এবিধ যে অতি আধুনিক উচ্ছৃঙ্খল চৰিত্ৰৰ মহিলাক ওয়েষ্টাৰ্নাইজড্‌ সমাজত দেখিবলৈ পোৱা যায় দীপিকা—৩ আছিল সেই বিধৰ ছোৱালী।

“দীপিকাৰ সৰ্বশেষ ব্যক্তিত্ব আছিল দীপিকা—৪। এই ছোৱালীজনী যেন সদায় সপোনৰ জগতত বাস কৰে, কিন্তু বিজ্ঞাবুদ্ধি একেবাৰে নাই। অলপ কথা ক’লেই ধৰিব পৰা যায় যে তাই ধৰ্মভীক। অলক্ষ্যত ঘটি আছে এনে বহু ঘটনা তাই অলৌকিক ক্ষমতাৰে গম পায়, আৰু তাৰ প্ৰমাণো তাই কেবাবাৰ দিছে। কিন্তু বহু বিশেষজ্ঞই দীপিকাৰ এই চতুৰ্থ ব্যক্তিত্ব সম্পৰ্কে সন্দেহ পোষণ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ ধাৰণা হৈছিল যে দীপিকাৰ তৃতীয় ব্যক্তিত্বই মানুহক বিভ্ৰান্ত কৰিবলৈ দীপিকা—৪ এটা জাল ব্যক্তিত্বৰ সৃষ্টি কৰিছিল। সকলো ফালৰপৰা চিন্তা কৰিলে দীপিকা—৪-ৰ বাহিৰে বাকী তিনিওটা ব্যক্তিত্বৰ স্বতন্ত্ৰ বৈশিষ্ট্য আছিল আৰু যেতিয়াই এটা ব্যক্তিত্ব প্ৰবল হৈ দেখা দিছিল, আন দুটা ব্যক্তিত্বৰ সামান্য লক্ষণো দেখিবলৈ পোৱা নগৈছিল।

“তাৰ ভিতৰত দ্বিতীয় ব্যক্তিত্বটোৱেই আছিল আটাইতকৈ শক্তিশালী। এই ব্যক্তিত্বটোৱে একেলেথাৰিয়ে প্ৰায় পোন্ধৰ দিনলৈকে দীপিকাৰ দেহৰ ওপৰত প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিব পাৰিছিল। তাৰপিচত দুই-এদিনৰ বাবে হয়তো দীপিকা—১ তাৰপিচত হয় দীপিকা—৩, নহয় দীপিকা—৪। কিন্তু এই দুটা ব্যক্তিত্বই একেলেথাৰিয়ে কেতিয়াও দুই-তিনি ঘণ্টাতকৈ বেছি সময় প্ৰভাৱ খটুৱাব নোৱাৰিছিল। প্ৰত্যেকটো ব্যক্তিত্ব শেষ হোৱাৰ সময়ত ভীষণ মূৰৰ কামোৰ হয়—তাৰপিচত কিছু সময়ৰ বাবে গভীৰ টোপনি। টোপনিৰ পিচত নতুন

ব্যক্তিত্ব। আৰু লগে লগে আগৰ ব্যক্তিত্বটোৰ কোনো চিনেই দেখিবলৈ পোৱা নাযায়। আগৰ ব্যক্তিত্বৰ কোনো ঘটনাই দীপিকাই মনত পেলাব নোৱাৰে।”

“দীপিকাৰ ঘটনাটো সঁচাকৈ অলৌকিক যেন লাগে—” ধীৰেনে মন্তব্য কৰিলে।

মই অলপ লঘু স্মৰত কলোঁ—“আচৰিত হবলৈনো কি আছে? আমি দুটা কল একেলগে লাগি থকা দেখা নাই জানো? তেন্তে এটা শৰীৰত দুটা আত্মা নাইবা চাৰিটা আত্মা থকাত কি আপত্তি?”

ধীৰেনে বাধা দি ক’লে—“নহয় নহয় বিষয়টো যে অদ্ভুত তুমি মানিবই লাগিব। এই ধৰণৰ মানুহ সবহ হোৱা হ’লে পৃথিৱীত স্বাভাৱিকভাৱে জীয়াই থকাটো অসম্ভৱ হৈ পৰিল-হেতেন।”

আমাৰ এইবোৰ কথা নলিনীৰ কাণেদি নোসোমালেই। তেওঁ আকৌ কবলৈ ধৰিলে—“আটাইতকৈ দুখ লগা কথা হ’ল যে দীপিকাক লৈ হয়তো আমি আৰু কিছুদিন পৰীক্ষা চলাই যাব পাৰিলোঁহেতেন, কিন্তু দীপিকাৰ আকস্মিক মৃত্যুৱে সেই বাট একেবাৰে বন্ধ কৰি দিলে।”

মই সুধিলোঁ—“দীপিকাৰ মৃত্যুৰ লগত এটা বহুস্থ জড়িত আছিল নহয় জানো?”

“হয়।” নলিনীয়ে উত্তৰ দিলে। তাৰপিচত নিজৰ কথালৈ উভটি গ’ল। “এদিন পুৱা যথেষ্ট বেলি হোৱা সত্ত্বেও দীপিকাই

টোপনিৰপৰা উঠা নাই কাৰণে আশ্ৰমৰ এগৰাকী ছোৱালীয়ে দীপিকাক জগাবলৈ যায়। গৈ দেখে যে দীপিকাৰ শৰীৰত প্ৰাণ নাই। ছোৱালীজনীৰ চিঞৰ শুনি সকলোৱে দীপিকাৰ কোঠালৈ লৰি আহিল। ডাক্তৰক মতা হ'ল। তেওঁ পৰীক্ষা কৰি চালে। কোনোবাই তাইক ডিঙিত চেপা মাৰি উশাহ বন্ধ কৰি মাৰি থৈছে। কিন্তু তাইৰ ডিঙিত কাৰ অঙুলিৰ ছাপ পোৱা গৈছিল জানা নে?.....তাইৰ নিজৰ।”

ধীৰেনে সুধিলে—“কিন্তু নলিনী এইটো কিদৰে সম্ভৱ হ'ল? কোনোবাই নিজৰ ডিঙিত চেপা মাৰি আত্মহত্যা কৰিব পাৰে জানো?”

“একোবাৰে অসম্ভৱ বোধকৰোঁ নহয়। কিন্তু এইদৰে আত্মহত্যা কৰিবলৈ কি অমানুষিক শক্তি আৰু মনোবলৰ দৰকাৰ সেইটোতো বুজিবই পাৰিছা। কিন্তু আজিও ধৰিব নোৱাৰিলোঁ দীপিকাই এইদৰে কিয় নিজক হত্যা কৰিলে। এইটো ঠিক যে তাইৰ মনৰ ভাবসাম্য কেতিয়াও বিশেষ সুদৃঢ় নাছিল, কিন্তু এইদৰে যে তাইক পৰিণতি হব সেইটো আমি কল্পনা কৰিব পৰা নাছিলোঁ। দীপিকাৰ জীৱন বহুসময় সমাধানৰ বাট তাইৰ এইদৰে মৃত্যুৱে চিৰকাললৈ বন্ধ কৰি দিলে।”

হা হা শব্দেৰে হাঁহিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে ওপৰৰ চতুৰ্থ সহযাত্ৰীজনে। এনে আকস্মিক হাঁহিত আমি বৰ বিবৰ্ত্ত হৈ তেওঁলৈ চালোঁ।

“মাফ কৰিব”। ভজলোকে আমাক উদ্দেশ্য কৰি ক'লে। “বৈজ্ঞানিক অনুসন্ধানৰ ক্ষেত্ৰত, ‘এইটোৱেই চূড়ান্ত’ বুলি বোধকৰোঁ কেতিয়াও কব নোৱাৰি, নহয় জানো? দীপিকা দত্তৰ ক্ষেত্ৰতো তাকেই কব পৰা যায়—অৰ্থাৎ এইটোৱেই শেষ কথা নহয়।”

“এই কেচটো সম্পৰ্কে আপুনি বহু তথ্য জানে যেন লাগিছে,”—নলিনীয়ে সুধিলে।

“শেষ পৰ্বটো নাজানো, কাৰণ সেই সময়ত মই দেশত নাছিলোঁ। কিন্তু দীপিকাক মই ভালদৰে জানো।”

“আপোনাৰ সৈতে দীপিকা দত্তৰ ব্যক্তিগত চিনাকি আছিল?”—ধীৰেনে সুধিলে।

“হয় আছিল। কেবল দীপিকাৰ সৈতেই নহয়। বহু মজুমদাৰৰ সৈতেও। আপোনালোকে চাগৈ বহু মজুমদাৰৰ নামো শুনা নাই? অথচ এগৰাকীৰ কাহিনী নাজানিলে জান গৰাকীৰ কাহিনী সম্পূৰ্ণ জনা সম্ভৱ নহয়। মোক বিশ্বাস কৰক—যেতিয়ালৈকে বহু মজুমদাৰৰ জীৱনৰ কথা নাজানিব তেতিয়ালৈকে দীপিকা দত্তৰ জীৱনৰ বহুসময় সমাধান কৰিব নোৱাৰিব। এগৰাকীৰ জীৱন কাহিনীয়েই অন্য গৰাকীৰ জীৱনকাহিনী।” হাতৰ ঘড়ীলৈ চাই ক'লে—“মোৰ ষ্টেচন অহাৰ এতিয়াও অলপ পলম আছে। যদি আপোনালোকে শুনিবলৈ ইচ্ছা কৰে তেন্তে গোটেই ইতিহাসটো মই কব পাৰোঁ।”

মই কলোঁ—“সুধিব লাগিছে নে? দেখিছেই নহয় এই বিষয়ে আমি কিমান সময় ধৰি আলোচনা কৰি আছোঁ। আপুনি কওক।” মানুহজন তললৈ নামি আহি আমাৰ কাষত বহিল। মই চিগাৰেট আগবঢ়াই দিলোঁ।

“ধন্তবাদ, মই চিগাৰেট নাখাওঁ।” অলপপৰ মনে মনে থাকি তেওঁ আবন্ত কৰিলে অতি বিস্ময়কৰ কাহিনী। আক এতিয়ালৈকে খুব কমবেই সৌভাগ্য হৈছে এই কাহিনী জানিবলৈ পোৱাৰ—দীপিকা দত্ত আৰু বিষ্ণু মজুমদাৰৰ কাহিনী

“প্ৰথমতে মোৰ নিজৰ চিনাকি দি লওঁ”—মানুহজনে ক’লে। মোৰ নাম দিবাকৰ হাজৰিকা। ইমান পৰে আপোনালোকে আপোনালোকৰ আলোচনাত বহুবাৰ দেৱবালা স্মিথৰ নাম উল্লেখ কৰিছে। ময়ো তেখেতৰ অনাথ আশ্ৰমত ডাঙৰ হৈছোঁ। সকতেই মোৰ মা-দেউতা ট্ৰেন এক্চিডেণ্টত ঢুকায়। ট্ৰেনত ময়ো তেখেতসকলৰ লগতেই আছিলোঁ, কিন্তু গুনিছোঁ যে মোক অগত অৱস্থাত পোৱা যায়। মোৰ দায়িত্ব লবলৈ হেনো মোৰ কোনো আপোন মানুহ নাছিল। আৰু থাকিলেও নিশ্চয় কোনো আগবাঢ়ি নাহিলহেতেন। মোৰ দেউতাই একো থৈ যোৱা নাছিল, আৰু তেখেতৰ পক্ষে সেইটো সম্ভৱো নাছিল। তেখেত আছিল সামান্য উপাৰ্জনৰ কেৰাণী। তেখেতে যি দৰমহা পাইছিল তাৰে মাহেকত কুৰি দিনৰ সংসাৰ খৰচ চলিছিল, তাৰপিচত আমাৰ। ধাৰৰ ওপৰতেই চলিছিল।

দেউতাৰ এজন পুৰণি বন্ধুৰপৰা মই এইবোৰ কথা ডাঙৰ হোৱাৰ পিচত গুনিছোঁ। তেখেতো দেউতাৰ একে অফিচত কম দৰমহাৰ চাকৰি কৰিছিল।

“যাওক সেইবোৰ কথা। সেই সাদৰি মহিলা মিচেচ্ দেৱবালা স্মিথে কাকতত মোৰ কথা পঢ়ি মোক তেখেতৰ আশ্ৰমলৈ লৈ আহিল। তেখেতৰ একমাত্ৰ সপোন আছিল আশ্ৰমৰ ল’ৰা-ছোৱালীসকলক কেনেকৈ ডাঙৰ কৰি উপযুক্ত কৰি তুলিব পাৰি, কেনেকৈ ডাঙৰ মানুহ হোৱাৰ সুযোগ কৰি দিব পাৰি, কেনেকৈ ল’ৰা-ছোৱালীবোৰৰ মনত উচ্চ আদৰ্শবোধ জগাই তুলিব পাৰি।

“মই যেতিয়া আশ্ৰমলৈ যাওঁ তেতিয়া একুৰিমান ল’ৰা-ছোৱালী তাত আছিল। কিন্তু পিচলৈ আশ্ৰম বহু ডাঙৰ হ’ল, আৰু তেতিয়া অন্ততঃ এশ-ডেবশ ল’ৰা-ছোৱালীয়ে তাত ঠাই পাইছিল। আশ্ৰমৰ খ্যাতি বিয়পি পৰাৰ পিচত চৰকাৰৰ-পৰাও সাহায্য পাইছিল মিচেচ্ স্মিথে। আমাৰ সময়ত প্ৰধানতঃ মিচেচ্ স্মিথৰ নিজৰ টকাৰেই আশ্ৰম চলিছিল—মাজে সময়ে কিছু কিছু ধনী মানুহেও দান আগবঢ়াইছিল।

“তাৰ বাহিৰেও আশ্ৰমৰ ল’ৰা-ছোৱালীসকলক নানা প্ৰকাৰৰ হাতৰ কাম, যেনে মাটিৰ পুতলা আদি বনোৱা শিকোৱা হৈছিল। তাঁত শাল আছিল, তাৰে সূতা কটা, কাপোৰ বোৱা হৈছিল, আৰু ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে বোৱা ধুতি, মেখেলা-চাদৰ, বেড-কভাৰ, গামোছা, কমাল আদি বজাৰত

বিক্ৰী কৰা হৈছিল আৰু লাভৰ টকাখিনি আশ্ৰমৰ ফাণ্ডলৈ গৈছিল।

“ল’ৰা-ছোৱালীসকলে নিজৰ নিজৰ কচি আৰু ক্ষমতা অনুসাবে যথেষ্ট সুযোগ-সুবিধা এই আশ্ৰমত পাইছিল। যিসকল পঢ়া-শুনাত ভাল আছিল তেওঁলোকৰ বাবে উচ্চ শিক্ষাৰ সকলো সুযোগ সুবিধা আছিল। এই আশ্ৰমৰ বহুতো ছাত্ৰ-ছাত্ৰীয়ে পিচলৈ কৰ্মজীৱনত উচ্চ পদত প্ৰতিষ্ঠিত হৈছে আৰু আশ্ৰমেও তেওঁলোকৰপৰা সহায় পাইছে।

“মোৰ কাহিনীলৈ উভটি আহোঁ। মই যেতিয়া আশ্ৰমলৈ আহিলোঁ দীপিকা আৰু বিনু তাত সেই সময়ত আছেই। দুয়োৰেই প্ৰায় মোৰ সমান বয়স, কিন্তু স্বভাৱৰ ফালৰপৰা দীপিকা আৰু বিনু পৰস্পৰৰ বিপৰীত।

“আপোনালোকক মই আগতেই কৈছোঁ, যদি দীপিকাৰ মাজৰ একাধিক ব্যক্তিত্বৰ বহুস্থ বুজিব খোজে তেন্তে আপোনালোকে পোনতে বিনু মজুমদাৰৰ ব্যক্তিত্ব কঁহিয়াই চাব লাগিব।

“বিনুৰ মা-দেউতা সম্পৰ্কে অলপ কোৱা যাওক। বিনুৰ মাক আছিল এগৰাকী বিখ্যাত চিত্ৰাভিনেত্ৰী। তেখেত গুৱাহাটীৰ এক সম্ভ্ৰান্ত বঙালী পৰিয়ালৰ ছোৱালী আছিল। কলিকতাৰ কোনো এক ধনী পৰিয়ালৰ এজন ডেকাৰ লগত তেখেতে কলিকতালৈ গুচি যায়। তেতিয়া অৱশ্যে ডেকাজনে তেখেতক বিয়া কৰাব বুলি আশা দিছিল। কিন্তু কলিকতা

পোৱাৰ পিচত সেই সম্পৰ্কে উদাসীন হৈ পৰিল। ইপিনে ভদ্ৰমহিলা সন্তান-সন্তৱা হ’ল, আৰু বিয়াৰ বিষয় লৈ বিনুৰ দেউতাকৰ সৈতে মনোমালিন্য চূড়ান্ত অৱস্থা পালেগৈ। বিনুৰ জন্মৰ পিচত দেউতাক একেবাৰে নিবাসন্ত হৈ পৰিল, আৰু ক্ৰমে ক্ৰমে এদিন বিনুহঁতৰ সৈতে সম্পৰ্ক গুচি গ’ল।

“কেঁচুৱা লৈ বিনুৰ মাক মহা বিপদত পৰিল। অৱশেষত বহু কষ্টৰ মাজেদি তেখেত চিনেমাত সোমাল অভিনেত্ৰী হিচাপে। তেতিয়াৰ দিনত তিবোতা মানুহৰ পক্ষে চিনেমাত সুযোগ পোৱা টান নাছিল। যি নহওক অভিনেত্ৰী হিচাপে তেখেতে প্ৰথম ছবিৰপৰাই সাফল্য অৰ্জন কৰিছিল। আৰু তিনি-চাৰি বছৰমান জীয়েকক লৈ ভাল দৰে কটাৰ পাৰিছিল। কিন্তু আকৌ দুৰ্যোগে দেখা দিলে।

“ভদ্ৰমহিলা বৰ বেয়া ধৰণৰ যক্ষ্মা বেমাৰত আক্ৰান্ত হ’ল। কাম এৰি দিব লগা হ’ল; কাম এৰি দিয়া মানেই উপাৰ্জন বন্ধ হোৱা। যি সঞ্চয় আছিল তাৰে কোনোৰকমে নিজৰ চিকিৎসা আৰু সংসাৰৰ খৰচ চলাবলগীয়া হৈছিল। কিন্তু তাৰপিচতো তেখেত সবহদিন জীয়াই থাকিব নোৱাৰিলে। মিচেচ্ স্থিথে কলিকতাৰ চিনেমা জগতৰ মানুহৰপৰা শুনি বিনুক তেখেতৰ আশ্ৰমলৈ আনিলে। এইবোৰ কথা মই ডাঙৰ হোৱাৰ পিচত মিচেচ্ স্থিথেই মোক কৈছিল। ইয়াতেই এটা কথা কৈ থওঁ। মই যেতিয়া আশ্ৰমলৈ আহোঁ তেতিয়া প্ৰায় সকলো ল’ৰা-ছোৱালীয়েই মোৰ সমান বয়সৰ আছিল।

আক কিমানৈই বা আছিল সেই বয়স ? তেনেই সক আমি। কিন্তু সেই বয়সতেই প্ৰায়বোৰ ল'ৰা-ছোৱালীয়ে জানিছিল যে বিহুৰ জন্মৰ নৈতে এটা কলঙ্ক জড়িত আছে—তাইব মা দেউতা বিবাহিত নাছিল। ময়ো দুই-এদিনৰ ভিতৰতেই আশ্ৰমৰ ল'ৰা-ছোৱালীহঁতৰপৰা এই কথা জানিছিলোঁ। বিষয়টো যে বিশেষ বুজি পাইছিলোঁ সেইটো নহয়, কিন্তু ইয়ে এটা বহুজনক ঘটনা, আৰু এই কথা কৈ বিহুক যে খুব সহজতেই জোকাব পাৰি সেইটো গম পাইছিলোঁ।

“আমাৰ বয়স যেতিয়া ১১।১২ বিহু তেতিয়াৰেপৰাই অসম্ভৱ উচ্চাভিলাষী। তাই আমাক প্ৰায়েই কৈছিল যে ডাঙৰ হ'লে তাইও মাকৰ দৰেই ফিল্ম একট্ৰেচ হব, খুব নাম হব সকলোৱে তাইক চাবলৈ বাটৰ দুকাষত জুম পাতি থাকিব, তাই খুব ডাঙৰ ডাঙৰ মটৰত উঠিব, ইত্যাদি। তেতিয়া তাই দেখিবলৈ খুব খীণ আছিল। চকু দুটি আছিল উজ্জল আৰু সৰুৰেপৰাই তাই ইচ্ছামতে চকুৰ দৃষ্টিত ঘৃণা, বিদ্ৰূপ, আনন্দ আদি সকলো ধৰণৰ অভিব্যক্তি ফুটাই তুলিব পাৰিছিল। আকৌ মাজে মাজে তাইৰ মাজত এনে এক গহীন ভাব ফুটি ওলাইছিল, যাৰপৰা স্পষ্ট হৈ পৰিছিল যে তাই আন দহজনী ছোৱালীৰ দৰে নহয়—তাইব এটা নিজস্ব বিশেষ সত্তা আছে। সেই বয়সতেই তাই যেন এটি জুইব ফিৰিঙতি—সদায় জীৱন বসেৰে উচ্ছল। তাইব আৰু এটা তীব্ৰ শক্তি আছিল—তাইব ইচ্ছাশক্তি। তাইব এই প্ৰবল ইচ্ছাশক্তিৰ দুই-এটা উদাহৰণ

আপোনালোকক দিওঁ। আশ্ৰমলৈ যোৱাৰ দুই-চাৰিদিনৰ ভিতৰতেই তাই মোক দৰমহা দি বখা চাকৰৰ দৰে ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে। ‘দিবাকৰ! অমুকটো দিয়া’, ‘দিবাকৰ এইটো তৎক্ষণাত্ কৰি দিয়া’ এইদৰে তাই সদায় মোৰ ওপৰত হুকুম চলাইছিল। আৰু ময়ো পোহনীয়া কুকুৰৰ দৰে তাইৰ প্ৰত্যেকটো হুকুম পালন কৰি ধন্য বোধ কৰিছিলোঁ। এটা কথা মই জনাই থওঁ। প্ৰথম দিনাৰেপৰা মই বিহুতেই মন-প্ৰাণ দি দিছিলোঁ, আৰু তাইও এই সম্পৰ্কে বেচ সচেতন আছিল।

“আপোনালোকে নিশ্চয় ভাবিছে যে এঘাৰ বছৰৰ ল'ৰাইনো প্ৰেমৰ কথা বুজি পায় নে? কিন্তু মোৰ নিজৰ অভিজ্ঞতাৰপৰা কওঁ ই একো অসম্ভৱ নহয়। বিহুৰ কাষত থাকিলেই মই অন্তৰত কি যে এক আনন্দ অনুভৱ কৰিছিলোঁ তাক মই বুজাই কব নোৱাৰিম। আগতেই কৈছোঁ তাইৰ বুদ্ধি আছিল চোকা গতিকে তাই পঢ়া শুনাৰ ভাল আছিল। কিন্তু পঢ়াত তাইৰ উৎসাহ নাছিল, বৰ ফাকি দিছিল। সেয়ে পৰীক্ষা ওচৰ চাপিলে তাই প্ৰায়েই মোৰ ওচৰলৈ আহিছিল ইটো-সিটো বিষয়ে সহায় লবলৈ। ময়ো আনন্দ মনেৰে, নিজৰ ক্ষতি কৰি হ'লেও, তাইক সহায় কৰিবলৈ ব্যস্ত হৈ পৰিছিলোঁ। তাইক অন্তৰৰপৰা ভাল পাইছিলোঁ কাৰণেই তাইৰ সকলোপ্ৰকাৰৰ দাবী আৰু অত্যাচাৰ মই নীৰৱে সহ্য কৰিছিলোঁ। কেতিয়াও তাইৰ বিৰুদ্ধে কোনো অভিযোগ

নাছিল। মই যে ভিতৰি ভিতৰি তাইক পূজা কৰোঁ সেই কথা তাই গম পাইছিল।

“কেই বছৰমান পিচত মিচেচ্ স্থিথে আমাক পুৰীলৈ লৈ গৈছিল সাগৰ দেখুৱাবলৈ। তেতিয়া আমি তিনিও অৰ্থাৎ বিনু, মই আৰু দীপিকাই প্ৰায়েই সাগৰৰ পাৰত বহি বহু সময় ধৰি কথা পাতিোঁ। আমাৰ বয়স তেতিয়া ১৪।১৫ মান হ'ব। সাগৰৰ পাৰত বহি বালিত বিনুৰ নাচ চাবলৈ মই বৰ ভাল পাইছিলোঁ। দূৰত সাগৰৰ নীলা ঢৌৰ নৃত্যছন্দ আৰু তাৰেই ভালত বিনুৰ নচাব প্ৰচেষ্টা। নাচি নাচি তাইৰ গোটেই মুখখন বঙা পৰি যায়—আৰু শেহত যেতিয়া অত্যন্ত ক্লান্ত হৈ পৰে তেতিয়া লাহে লাহে বালিৰ ওপৰত শুই দিয়ে।

“এইবোৰ সময়ত তাইৰ মাজত বহুতো ধৰণৰ ভাবৰ উদয় হৈছিল। মন ভাল থাকিলে, কবিতা গাবলৈ আৰম্ভ কৰি দিয়ে। যেনে ধৰক বায়ৰণৰ সাগৰলৈ লিখা কবিতাটো—‘Roll on! thou deep and dark blue Ocean, roll...’ এই কবিতাৰ গোটেইখিনি তাই এদিন আমাক আবৃত্তি কৰি শুনাইছিল। তাইৰ দৰে স্মৃতিশক্তি মই খুব কম ল'ৰা-ছোৱালীৰ মাজত দেখিছোঁ। এনে স্মৃতিশক্তি আছিল বাবেই বিভিন্ন ভাষা শিকাৰ ক্ষেত্ৰত আশ্ৰমৰ সকলো ল'ৰা-ছোৱালীতকৈ তাই আগুৱাই গৈছিল।

“কোনো এক ডাৱৰীয়া ছপৰীয়া সাগৰৰ পাৰত বহি তাই

আমাক ৰবি ঠাকুৰৰ ‘সমুদ্ৰৰ প্ৰতি’ কবিতাটো আবৃত্তি কৰি শুনাইছিল। তাইৰ সেই আবৃত্তি মোৰ এতিয়াও মনত পৰে।—

‘আমি পৃথিৱীৰ শিশু বসে আছি তব উপকূলে,
শুনিতেছি ধ্বনি তব। ভাবিতেছি, বুঝা যায় যেন
কিছু কিছু মৰ্ম তাৰ—বোবাব ইঙ্গিত ভাষা—হেন
আত্মীয়ৰ কাছে। মনে হয়, অন্তৰৰ মাঝখানে
নাড়ীতে যে বক্ত বহে সেও যেন ওই ভাষা জানে
আৰু কিছু শেখে নাই। মনে হয়, যেন মনে পড়ে
যখন বিলীন ভাবে ছিনু ওই বিৰাট জঠৰে
অজ্ঞাত ভুবনভ্ৰমণ মাঝে, লক্ষকোটি বৰ্ষধৰে
ওই তব অবিজ্ঞাম কলতান.....’

“তেতিয়া অৱশ্যে আমাৰ সেই কবিতা বুজি পোৱাৰ বয়স হোৱা নাছিল। কিন্তু কবিতাৰ বাস্তৱ আৰু বিনুৰ কণ্ঠৰ এটা আবেগ এই দুয়ো মিলি মোৰ অন্তৰত এটা অদ্ভুত আবেদনৰ সৃষ্টি কৰিছিল।

“কবিতাটো দীঘল আছিল। গোটেইটো আবৃত্তি কৰাৰ পিচত বিনু ক্লান্ত হৈ পৰিছিল। কিছুপৰ তাই বালিত দীঘল দি শুই থাকিল। তাইৰ গোটেই মুখ আৰু চকু বঙা পৰি গৈছিল। মই মুগ্ধ চকুৰে তাইৰ পিনে চাই থাকিলোঁ। তাইৰ চকু যেতিয়া মোৰ চকুৰ ওপৰত পৰিল এটা মধুৰ হাঁহি ভাহি উঠিল তাইৰ ওঁঠৰ কোণত।

“অলপ পিচত তাই উঠি বহিল। তাৰপিচত উত্তেজিত-

ভাৱে কবলৈ ধৰিলে—‘জানা দিবাকৰ, তোমাক মই কৈ থলোঁ, মই এদিন বিখ্যাত হমেই। তুমি চাবা মোৰ খ্যাতি চাৰিওদিশে বিয়পি পৰিব। খ্যাতিৰ লগে লগে আহিব অজস্র টকা। সেই টকাৰে মই দামী দামী মেখেলা-চাদৰ লম, ধুনীয়া ধুনীয়া শাৰী লম, গহনা বনাম, আৰু কমেও দুই-তিনিখন গাড়ী মোৰ ছৱাবত বৈ থাকিব। যেতিয়া যিখনত উঠিবলৈ মন যাব তেতিয়া সেইখনত উঠিম।

‘তুমিতো জানাই, মোৰ ইচ্ছা মই মোৰ মাৰ দৰে একট্ৰেচ্ হম। কিন্তু প্ৰথমেই মই ফিল্মত নানামো ষ্টেজত ভালদৰে নাম হোৱাৰ পিচতহে মই ফিল্মলৈ যাম। নিজৰ বাবে খুব ধুনীয়া এটা ঘৰ সাজিম। অবসৰ সময়ত যেতিয়া মই ঘৰত থাকিম মোৰ ভক্তসকলে মোক চাৰিওফালে বেৰি থাকিব। মই যেতিয়া ষ্টেজত একটিং কৰিম নগৰৰ সকলো কলাবিদৰ মাজত প্ৰতিযোগিতা আৰম্ভ হৈ যাব কোনে কাতকৈ ভাল আসনত বহিব পাৰে। গৰমৰ দিনত মই অভিনয় নকৰোঁ—শ্বিলং, নহলে দাৰ্জিলিং, নহলে নৈনিতাললৈ গৈ জিবণি লম। জাবকালি যেতিয়া ব’দ ওলাব, মোৰ ঘৰৰ লনত কেম্পখাট পাৰি লৈ মই তাৰ ওপৰত শুই শুই ব’দ পুৰাম আৰু কমলাটেঙা খাম।

‘কিন্তু তোমাক মই কেতিয়াও পাহৰি নাযাওঁ দিবাকৰ—মোৰ যিমান টকাই নহওক কিয়, মোৰ খ্যাতি যিমানেই বিয়পি নপৰক কিয় তুমি সদায় মোৰ প্ৰিয় হৈ থাকিবা।

চাবা, মই তোমাক সকলো বিপদ-আপদৰপৰা ৰক্ষা কৰিম। তোমাৰ কেৰিয়াৰ গঢ়ি তুলিবলৈ মই সকলো প্ৰকাৰৰ যত্ন লম।

“এই বুলি কোৱাৰ পিচত দীপিকালৈ যেতিয়া চকু পৰিল তাই খিলখিলকৈ হাঁহি উঠিল। তাৰপিচত ক’লে—‘কিন্তু দীপিকাৰ বিষয়ে কি কৰিব পাৰি কোৱাচোন। অ’, হয়……তাই মোৰ ঘৰত বান্ধনী হৈ থাকিব কি কোৱা?’ অলপ বৈ তাই আকৌ কৈছিল—‘কিন্তু তাইৰ হাততখন ইমান কুংসিং! আঙুলিবোৰলৈ নোচোৱা কিয়, কি মস্ত, শকত শকত!

“এই কথাত দীপিকাৰ ভীষণ খং উঠি গ’ল। বিনুৱে কিন্তু তাইক ক্ৰমাগত জোকাই গৈ থাকিল। বিদ্ৰূপ কৰি কবলৈ ধৰিলে—‘লক্ষ্য কৰিছা নে দীপিকাৰ চেহেৰাত ডাঙৰ মানুহৰ ঘৰৰ ছোৱালীৰ ছাপ আছে। কথাই-বতৰাই, খোজে-কাটলে, চকুৱে-মুখে সম্ভ্ৰান্ত ঘৰৰ ছোৱালীৰ ভাব ফুটি ওলায়।’ মই আৰু হাঁহি ৰাখিব নোৱাৰিলোঁ।

“দীপিকাই কিন্তু এই অপমানৰ চৰম প্ৰতিশোধ ল’লে। খঙত জ্বলি-পুৰি তাই ক’লে—‘যিয়েই নহওঁ কিয়, অন্ততঃ মই জাৰজ নহয়। মোৰ দেউতাই অন্ততঃ মোৰ মাক বিয়া কৰাইছিল। তোমাৰ মাৰ দৰে বিয়া নোহোৱাকৈ এজন মানুহৰ লগত……’

“বিনুৱে দীপিকাক কথা শেষ কৰিবলৈ নিদিলে।

চিঞৰি ক'লে—‘এৰা তোমাৰ দেউতা মহাপুৰুষজন আছিল, সেয়ে তোমাৰ মাক সেইদৰে খুন কৰিছিল। তুমি খুনীৰ জীয়েক, সেইটো কম গোবৰৰ কথা নে?’

‘আক তোমাৰ দেউতাই যে তোমাৰ মাক এৰি পলাই গৈছিল সেই কথা মনত নাই নে?’—এই দৰে দীপিকাই বিনুক প্ৰত্যাঘাত কৰিছিল।

“দীপিকাই কৈ গৈ থাকিল—‘আক এই কাৰণেই তোমাৰ মাৰ গা বেয়া হবলৈ ধৰিলে আক লাহে লাহে গৈ যক্ষ্মাৰোগত আক্ৰান্ত হ’ল—গতিকে মোৰ দেউতাৰ তুলনাত তোমাৰ দেউতাও বৰ মহাপুৰুষ নাছিল।’

“দীপিকাৰ শেষৰ কথাই বিনুক অলপ অন্তমনস্ক কৰি তুলিলে। অলপ মনে মনে থাকি তাই ধীৰে ধীৰে কবলৈ ধৰিলে—‘দিবাকৰ! শেষৰ ফালে মোৰ মাই বেমাৰৰ যত্ননা যেনেকৈ সহ্য কৰিছিল মই কেতিয়াও নাপাহৰোঁ। মানুহৰ জীৱনত আটাইতকৈ প্ৰথম প্ৰয়োজন ভাল স্বাস্থ্য।

‘যিটো মোৰ প্ৰচুৰ পৰিমাণে আছে আক তোমাৰ একেবাৰে নাই’—গৰ্বেৰে সৈতে মূৰ চিধা কৰি দীপিকা থিয় হ’ল।

“সঁচা এই গৰ্ব কৰাৰ অধিকাৰ দীপিকাৰ আছিল। আশ্ৰমৰ সকলো ছোৱালীতকৈ দীপিকাৰ শৰীৰত দ্বিগুণ শক্তি আছিল। তাইৰ কেতিয়াও মই বেমাৰ হোৱা দেখা নাই।

“স্বাস্থ্য তাইৰ আছিল সঁচা, কিন্তু বুদ্ধিৰ অভাৱটো বয়স

বাঢ়ি যোৱাৰ লগে লগে বেছিকৈ প্ৰকট হৈ পৰিছিল। বিনুয়ে তাইক অৱজ্ঞাৰ চকুৰে চায়, অথচ তাই সকলো সময়তে বিনুৰ ওচৰে-পাঁজৰে ঘূৰি ফুৰে—যেন বিনুয়ে তাইক সন্মোহিত কৰি থৈছে। মাজে মাজে যে তাই বিনুক অন্তৰৰপৰা ঘিণ কৰিছিল সেইটো কিন্তু আমি ধৰিব পাৰিছিলোঁ। কাৰণ বিনুৱে কেতিয়াও তাইৰ সৈতে ভাল ব্যৱহাৰ নকৰিছিল। দীপিকাৰ বুদ্ধিহীনতা, তাইৰ ক্ষিপ্ৰতাৰ অভাৱ এইবোৰ লৈ বিনুৱে সদায় বিদ্ৰূপ কৰিছিল।

“মাজে মাজে এনে বিদ্ৰূপৰ ফলত দীপিকা পশুৰ দৰে হিংস্ৰ হৈ গৈছিল। তেতিয়া তাইৰ চকুলৈ চালে আমাৰ এনে ধাৰণা হৈছিল যে তাই যেন তাইৰ গোটা-গোট আঙুলি কেইটাবে বিনুৰ হাঁহৰ দৰে কোমল দীঘল বগা ডিঙিটো চেপা মাৰি ধৰিব—তাইৰ শৰীৰৰ সকলো বল যেন আহি খুপ খাব সেই আঙুলিকেইটাত। তাৰপিচত যেন তাইৰ দেউতাই তাইৰ মাক কৰাদি তায়ো বিনুৰ উশাহ বন্ধ কৰি মাৰি পেলাব। কিবা এটা ভাবি তাই সদায় নিজক চম্ভালি লৈছিল। বিনুৰ উপহাসৰ উপযুক্ত উত্তৰ দিয়াৰ বুদ্ধি তাইৰ নাছিল, কিন্তু নিজৰ পাশৱিক অনুভূতিৰে তাই এই সত্য বুজি পাইছিল যে—তাইৰ নিজৰ আছে প্ৰচুৰ স্বাস্থ্য আৰু দৈহিক শক্তি, কিন্তু বিনুৰ সেয়া নাই।

“কেইদিনমান পিচত এটা বৰ আচৰিত ঘটনা ঘটিল। এদিন বিনু মোৰ ওচৰলৈ আহিল। তাই ক’লে—‘দিবাকৰ

বৰ মজাৰ বাতৰি এটা আছে।’ দেখিলোঁ তাইৰ চকুৰে-মুখে
আনন্দ উপচি পৰিছে।

‘কিনো?’ মই সুধিলোঁ।

‘আজি বাতি তোমালোকক এনে এক মজাৰ ঘটনা
দেখুৱাম যে তোমালোকে খুব বং পাবা।’

‘অলপ খুলি নোকোৱা কয় তোমাৰ প্লেনটো?’

‘বুৰক দীপিকাজনীক লৈ এনে এটা কাণ্ড ঘটাব যে চাই
তোমালোকে আচৰিত হৈ যাবা।’

‘অলপ খুলি কোৱা বিনু।’

“ঘটনাটো হ’ল—বিনুয়ে তাইৰ হাতৰ কিতাপখন মোক
চাবলৈ দিলে—‘হিপ্পোটজমৰ এই কিতাপখন মই কেইদিন ধৰি
পঢ়ি আছোঁ। বহুত কথা মই বুজি পোৱা নাই, বৰ টান।
কিতাপখনৰ উপদেশ মতে মই বেৰত এডাল গজালি আৰি
থৈছিলোঁ, আৰু তাৰপিচত দীপিকাক কৈছিলোঁ সেই
গজালিটোলৈ একেথৰে চাই থাকিবলৈ। লাহে লাহে
দেখিলোঁ তাইৰ চকুৰ দৃষ্টি অস্পষ্ট হৈ আহিছে। এতিয়া
তাইক মোৰ চকুলৈ চাবলৈ কলোঁ। কিতাপত লিখা মতে মই
নিজৰ মনে মনে ভাবিবলৈ ধৰিলোঁ দীপিকাৰ নিজৰ ইচ্ছাশক্তি
নাইকিয়া হওক। মোৰ ইচ্ছামতে তাই চলিব। মই যি
আদেশ কৰিম তাৰ অবাধ্য হোৱাৰ ক্ষমতা দীপিকাৰ
নাথাকিব। তাৰপিচত আদেশৰ সুৰত তাইক কলোঁ—দীপিকা,
এতিয়াবেপৰা মই যি কম তুমি তাকেই কৰিব লাগিব।

‘তাই উত্তৰ দিলে—তুমি যি কবা মই তাকেই কৰিম।’
এইখিনি লৈকে কৈ বিনুৱে খিলখিল কৈ হাঁহিলে।

‘তাৰপিচত কি হ’ল জানা? তাৰপিচত...মই তাইক
গহীনভাৱে ছকুম দিলোঁ—কাইলৈ নিশা বাৰ বজাত আমাৰ
খেল-পথাৰৰ দক্ষিণ কোণত থকা পজাটোৰ ওচৰলৈ তুমি
এডাল মমবাতি লৈ যাবা। মমবাতিডালক তুমি চোবাই
চোবাই খাব লাগিব। তুমি খাবা আৰু ভাবিবা যে তুমি খুব
মিঠা এডাল কুঁহিয়াৰ চোবাইছা। কোনোবাই যদি সোধে
‘তুমি ক’ব লাগিব যে ইমান মিঠা কুঁহিয়াৰ তুমি জীৱনত
খোৱা নাই।’

“বিনুৱে আকৌ হো হো কৰি হাঁহি উঠিল। ময়ো সেই
হাঁহিত যোগ দিলোঁ। তাৰপিচত তাই ক’লে—‘ভাবি চোৱা
দিবাকৰ, কিমান মজা হব।’

‘তুমি সঁচাকৈ ভাবিচানে যে দীপিকাই নিশা বাৰ বজাত
খেল-পথাৰলৈ গৈ মমবাতি চোবাব?’

“হাতৰ কিতাপখন দেখুৱাই বিনুয়ে ক’লে—‘এই কিতাপৰ
কথা সঁচা হ’লে তাই চোবাবই লাগিব। কথাটো ময়ো
পুৰাপুৰি বিশ্বাস কৰিব পৰা নাই। কিন্তু যদি সঁচাকৈ আছে
কিয়ে মজা হব!’

“যদিও এতিয়া মই ঘটনাটোক নিষ্ঠুৰ বুলি ভাবোঁ, কিন্তু
সিদিনা ময়ো বিষয়টো ভাবি ফুৰ্তি পাইছিলোঁ। তাৰপিচত
আশ্ৰমৰ আন আন ল’ৰা-ছোৱালীক বিষয়টো জনাই দিয়া

হ'ল, কিন্তু খুব গোপনভাৱে, কাৰণ মিচেচ্ স্থিতি নাইবা অন্য কোনো শিক্ষক-শিক্ষয়িত্ৰীয়ে গম পালে ব্যৱস্থাটো পণ্ড হৈ যাব।

“বাৰ বজাৰ আগতেই আমি গৈ খেল পথাৰৰ পঁজাটোৰ ওচৰে-পাঁজৰে থকা গছ, বন আদিৰ আঁৰত লুকাই থাকিলোঁ। ইমান বাতি আশ্ৰমৰ কৰ্তৃপক্ষস্থানীয় সকলো টোপনিত লালকাল। আৰু পথাৰখন আছিল হাষ্টেলৰপৰা দূৰৈত।

“ঠিক বাৰটাৰ সময়ত দেখিলোঁ দীপিকা আহি আছে। বহু কষ্টেৰে মনৰ উত্তেজনা সংযত কৰি আমি নিঃশব্দে বৈ থাকিলোঁ। সিদিনা আছিল পূৰ্ণিমা। গতিকে বাতি হ'লেও দেখিবলৈ একো অসুবিধা হোৱা নাছিল। পঁজাটোৰ ওচৰলৈ আহি দীপিকা বৈ গ'ল, হাতৰ মমডাল চোবাবলৈ ধৰিলে। আমি আগবাঢ়ি গ'লোঁ। আমাৰ মাজৰ এজনে সুধিলে—

‘কি খাইছা দীপিকা?’

‘কুঁহিয়াৰ খাইছোঁ। ইমান মিঠা! মই জীৱনত ইমান মিঠা কুঁহিয়াৰ কেতিয়াও খোৱা নাই।’

“তাইৰ কথা শুনি আমাৰ দলটোৱে হাঁহিত ফাটি পৰিল। সেই হাঁহি যেন বন্ধ হব নোখোজে।

“আকৌ এজনে গৈ তাইক একে প্ৰশ্ন সুধিলে, তায়ে একে উত্তৰ দিলে।

“আমাৰ হাঁহিৰ শব্দ আৰু ওপৰলৈ উঠিল।

“এইবাৰৰ হাঁহিৰ বিকট শব্দত তাই যেন উচাপ্ খাই

উঠিল। তাইৰ মোহগ্ৰস্থ ভাবটো যেন নাইকিয়া হৈ আহিব ধৰিলে। তাই অলপপৰ আমালৈ নিৰ্বোধৰ দৰে ব লাগি চাই থাকিল, হাতৰ আধা চোবোৱা মমবাতিডালৰ ফালে চালে, চকু মুদি মূৰে-কপালে হাত ফুৰাই ল'লে—তাবপিচত আমালৈ চাই সুধিলে—

‘ইমান বাতি মই ইয়ালৈ কেনেকৈ আহিলোঁ? ইমানপৰ মই কি কৰিছিলোঁ—’

“আমি হাঁহি হাঁহি কলোঁ যে তাই ইমানপৰ তাইৰ হাতৰ মমডাল মিঠা কুঁহিয়াৰ ভাবি চোবাই আছিল।

“বিহুৱে গৰ্বেৰে সৈতে ক'লে—‘আৰু মোৰ হুকুমতেই তুমি এই কাম কৰিছিল।’

“তাইক কথা শেষ কৰিবলৈ নিদিলে দীপিকাই। অলপ দৃষ্টিৰে তাইলৈ চাই আগুৱাই আহিল। ক'লে—‘তেন্তে তুমিয়েই মোক সকলোৰে আগত হাঁহিয়াতৰ পাত্ৰী কৰিছা। এতিয়া মোৰ কালিৰ কথা অস্পষ্টভাৱে মনত পৰিছে।’ খঙত জ্ঞান হেৰোৱাৰ দৰে চিঞৰি ক'লে—‘মই তোমাক খুন কৰিম, তোমাক মই ডিঙিত চেপামাৰি মাৰি পেলাম।’ দীপিকা আৰু আগুৱাই আহিল।

“বিহুৱে ভয় খাই মোৰ পাচফালে আহি থিয় হ'ল। ‘মোক বচোৱা দিবাকৰ.....তাই মোক মাৰি পেলাব।’ তাবপিচত অনুন্নয় কৰি ক'লে—‘তুমি ধেমালি বুজি নোপোৱা নে দীপিকা? ধেমালি কৰিলে কোনোবাই খং কৰে নে?’

‘সকলোৱে একগোট হৈ এগবাকীক উপলুঙা কৰা একো বুদ্ধিৰ বিষয় নহয়।’ জ্বলন্ত দৃষ্টিৰে তাই এতিয়া আমাৰ সকলোৰে পিনে চালে। তাইৰ চকুৱে-মুখে এক পৈশাচিক ভাব ফুটি ওলাইছিল। সকলোৱে মিলি এজনীক উপলুঙা কৰা—তাই এতিয়া হুকুকাই কান্দি দিলে।

‘মই তোমালোকৰ আটাই বিলাকক ঘিণ কৰোঁ’—এই বুলি কৈ কৈ তাই হঠেৰ পিনে দৌৰিবলৈ ধৰিলে।

“এই ঘটনাৰ ফলত বিনু ইমান ভয় খাইছিল যে তাৰ-পিচত তাই আন কাৰো ওপৰত তাইৰ আধা শিকা হিণ্ডাটিজিমৰ বিছা খটুৱাবলৈ যোৱা নাছিল। কিন্তু আমি আন এটি ঘটনা লক্ষ্য কৰিলোঁ। সেই ঘটনাৰ পিচৰেপৰা দীপিকা যেন আক বেছিকৈ বিনুৰ ব্যক্তিত্বৰ দ্বাৰা অভিভূত হৈ পৰিছিল আৰু নিজৰ সত্তা যেন নিস্তেজ হৈ পৰিছিল। তাই যে মাজে মাজে সেই প্ৰভাৱৰপৰা মুক্ত হবলৈ বিশেষ চেষ্টা কৰিছিল সেইটো আমি ধৰিব পাৰিছিলোঁ। বিনুৰপৰা আঁতৰত থাকিবলৈ তাই আশ্ৰয় চেষ্টা কৰিছিল, কিন্তু যেন কোনোবা এক অদৃশ্য আকৰ্ষণত তাই পিচ মুহূৰ্ততেই উভটি আহিছিল, আৰু বিনুৱেও তাইক ঠিক পোহনীয়া কুকুৰৰ দৰে লৈ ফুৰাইছিল।

“এইদৰেই আমাৰ ছাত্ৰজীৱন পাৰ হৈছিল। মই বি. এ. পৰীক্ষাত ইকনমিক্সত অনাৰ্চ পালোঁ। বিনুবো ইকনমিক্সত অনাৰ্চ আছিল, কিন্তু ভালদৰে প্ৰিপাৰেচন হোৱা নাই বাবে অনাৰ্চ এৰি পাচকোৰ্তত পৰীক্ষা দিছিল। তাই যে বিশেষ

বুদ্ধিমতী আছিল সেই বিষয়ে কোনো সন্দেহ নাই। বিভিন্ন বিষয় জানিবলৈ তাইৰ উৎসাহ আছিল, কেবাটাও ভাষা শিকিছিল। কিন্তু পৰীক্ষাৰ বাবে পঢ়িবলৈ তাইৰ আগ্ৰহৰ বৰ অভাৱ আছিল। তথাপি তাই ডিষ্টিংচনত পাচ কৰিলে। দীপিকাই যে কোনো পৰীক্ষাই পাচ কৰা নাছিল সেই কথা আপোনালোকে যে জানে সেইটো মই আপোনালোকৰ আলোচনাৰপৰাই গম পাইছোঁ।

যিয়েই নহওক, মিচেচ্ স্মিথৰ যোগেদি মই মিলিটেৰী একাউণ্টচৰ এটা ভাল চাকৰিলৈ দিল্লীলৈ গলোঁগৈ। বিনুৰ চিঠিৰপৰা গম পালোঁ যে তাই ইংৰাজী সাহিত্যত এম. এ. পঢ়িবলৈ কলিকতালৈ আহি কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ৰ এম. এ. শ্ৰেণীত নাম লগাইছে। এই সম্পৰ্কে তাই মোলৈ লিখিছিল যে অনাৰ্চ পঢ়াৰ কালত অৰ্থনীতি সম্বন্ধে তাইৰ ধাৰণা এটা হৈছে—এতিয়া তাই ইংৰাজী সাহিত্য অলপ চৰ্চা কৰিব খোজে।

“এবাৰ মই অফিচৰ কামলৈ অসমলৈ আহিছিলোঁ। এদিনৰ বাবে অনাথ আশ্ৰমলৈ গৈছিলোঁ মিচেচ্ স্মিথক লগ পাবলৈ। তেখেতৰপৰাই শুনিলোঁ বিনুৰ বন্ধ শেষ হৈ গ’ল বাবে কলিকতালৈ উভটি গৈছে। কিন্তু তাইৰ স্বাস্থ্য ভাল নহয়, গতিকে মিচেচ্ স্মিথে তাইক চাবলৈ দীপিকাক লগত দি পঠাইছে। কিন্তু মিচেচ্ স্মিথৰ ধাৰণা বিনুৰ পৰীক্ষা দিয়া নহব, কাৰণ তাই হেনো বিভিন্ন চৌখীন দলৰ লগত প্ৰায়েই অভিনয় কৰি

ফুৰে। মিচেচ্ স্মিথে ক'লে—‘মঞ্চাভিনয়কেই জীৱিকা হিচাপে লবলৈ তাইৰ ইচ্ছা।’

“মই অৱশ্যে বিত্তৰ এই ইচ্ছাৰ কথা সকলোৰে জানো। সুধিলোঁ—‘আপোনাৰ বোধকৰোঁ। আপত্তি আছে?’

“এটা দীঘল ছমুনিয়াহ কাঢ়িলে দেৱালা স্মিথে। তাৰ-পিচত ক'লে—‘মই কাৰো স্বাধীন ইচ্ছাত কেতিয়াও বাধা নিদিওঁ। কিন্তু মই আশা কৰিছিলোঁ যে মোৰ পিচত এই আশ্ৰম চলোৱাৰ দায়িত্ব তাইৰ ওপৰতেই দি যাম। কিন্তু প্ৰথমত দেখিলোঁ এনে কাম কৰাৰ উৎসাহ তাইৰ সমূলি নাই। দ্বিতীয়ত বোৰ্ডৰ ডাইৰেক্টৰসকলৰ এই বিষয়ে মত-বিৰোধ আছে। তুমি এতিয়া ডাঙৰ হৈছা, তোমাৰ সৈতে এই সম্পৰ্কে কথা হব পাৰি। তাইৰ জন্মৰ ঘটনাটোৰ বাবে কেবাজনেও আপত্তি কৰিছে।’

“কথাটো শুনি মোৰ বৰ বেয়া লাগিল। মই কলোঁ—‘আমি মুখেৰে আমাক প্ৰগতিপন্থী বুলি প্ৰচাৰ কৰোঁ, অথচ ভিতৰি ভিতৰি সঙ্কীৰ্ণতাকেই সমৰ্থন কৰোঁ।’

“ছয়ো মনে মনে থাকিলোঁ। ক্ষণেক পিচত এই তিত্ত-নীৰৱতাৰ হাত সাৰিবলৈ সুধিলোঁ—‘বিত্তৰে পঢ়া এৰি দিব নে?’

‘মইতো তাকেই ভাবোঁ। নতুন কিবা পালে তাই কিমান সহজে লাগি যায় তুমিতো জানাই। এতিয়া তাই সকলো সময়তে থিয়েটাৰ লৈ ব্যস্ত। আৰু তাইৰ মাজত যে অভিনয়-প্ৰতিভা আছে সেই কথা সকলোৱে জানে। মই ছুই-এবাৰ

কলিকতাত তাইৰ স্ব’ চাইছোঁ। এই কথা মই জোৰকৈ কব পাৰোঁ। যে কলিকতাৰ পেচাদাৰ মঞ্চত ওলালে তাই এদিন প্ৰথম শ্ৰেণীৰ শিল্পী হব কিন্তু তাইৰ স্বাস্থ্য আগতকৈ আৰু বেয়া হৈ পৰিছে। আৰু মাজে মাজে বৰ বেয়া এটা শুকান কাহ উঠে—কথাটো মই ভাল নেদেখোঁ।’

“পিচদিনাখন অনাথ আশ্ৰমো এৰিলোঁ, অসমো এৰিলোঁ। সেইবাৰ বিত্ত, দীপিকা কাকো লগ নাপালোঁ।

“দিল্লী পোৱাৰ পিচত মোক কোয়েটালৈ পঠোৱা হ’ল, আৰু পাঁচ বছৰ মই ওলাব পৰা নাই।

“প্ৰথম প্ৰথম বিত্তলৈ চিঠি দিলে তাই ছুই-এখনৰ উত্তৰ দিছিল। কিন্তু পিচলৈ যেতিয়া একেবাৰে উত্তৰ নিদিয়া হ’ল ময়ো চিঠি দিবলৈ বন্ধ কৰিলোঁ।

“বহুদিনৰ মূৰত ছুটি পালোঁ। অসমলৈ যোৱাৰ পথত কেইদিনমান কলিকতাত থকাৰ ইচ্ছা গ’ল। স্বীকাৰ কৰিবলৈ লাজ নাই যে বিত্তক লগ পোৱাৰ ইচ্ছাটোৱেই প্ৰবল আছিল—যদিও মই বিত্তৰ কোনো খবৰ নাপাওঁ। তাই ক’ত থাকে, কি বৃত্তান্ত একো নাজানো। কলিকতা পোৱাৰ পিচ দিনাখন পুৱা কাকতত খুব ডাঙৰ বিজ্ঞাপন দেখিলোঁ যে অসমৰ বানপানী প্ৰপীড়িত লোকৰ সাহায্যৰ বাবে বঙ্গদেশৰ শিল্পীসকলে নিউ এম্পায়ৰত ববীন্দ্ৰ ঠাকুৰৰ ‘ৰাজা’ নাটখন মঞ্চস্থ কৰিব। আৰু ডাঙৰ ডাঙৰ আখৰত লিখা আছে, বাণী সুদৰ্শনাৰ ভাৱত থাকিব বিত্ত মজুমদাৰ।

“অভিনয়, চাবলৈ গোখুলি নিউ এম্পায়ৰলৈ গ’লোঁ ।
বিনুৱে অপূৰ্ব অভিনয় কৰিলে । কি সুন্দৰ উচ্চাৰণ । যেনে
অপূৰ্ব কণ্ঠস্বৰ তেনে অনবদ্য সেই স্বৰক উঠোৱা নমোৱাৰ
কৌশল । তাৰ লগে লগে শৰীৰ আৰু মুখৰ অভিব্যক্তি
হলৰ আটাইবোৰ দৰ্শকে মন্ত্ৰমুগ্ধৰ দৰে তাইৰ অভিনয়
চাইছিল । অভিনয় শেষ হোৱাৰ লগে লগে সকলোৰে মুখত
বিনুৰ প্ৰশংসা । মই এটা গৰ্ব অনুভৱ কৰিছিলোঁ ।

“মই লাহে লাহে গ্ৰীন-কমত সোমালোঁ বিনুক লগ
পাবলৈ । বিনুৰ কোঠা ফুলৰ তোৰা আৰু মালাৰে ভৰি আছে ।
মোক দেখা মাত্ৰকেই আহি মোৰ হাত ধৰি টানি নি তাইৰ
কাষৰ চকীখনত বহুৱালে ।

‘তুমি মোৰ অভিনয় চাবলৈ আহিছা, মই কল্পনাও কৰিব
পৰা নাই । ইমান দিন ক’ত আছিলোঁ ? সেই কোয়েটাতেই
নে ? মোৰ কোনো খবৰ-খাতি লোৱা নাই কৈলেই ?’

“মই অৱশ্যে কব পাৰিলোঁহেতেন, তুমি চিঠিৰ উত্তৰ
নিদিয়া হ’লা বাবেই ময়ো খা-খবৰ লবলৈ এৰি দিছিলোঁ ।
কিন্তু মই বুজি পাইছিলোঁ যে প্ৰশ্নতেই শেষ, মোৰ উত্তৰ শুনাৰ
কোনো উৎসাহ তাইৰ নাই ।

“তাৰপিচত হাঁহিযুখেৰে বিনুৱে ইংৰাজীত ক’লে—‘You
see, I have very nearly arrived.’

“হাতৰ ইঙ্গিতত তাই ফুলৰ তোৰাবোৰ দেখুৱালে ।

‘তুমি এতিয়াও চোখীন নেত্ৰী হিচাপে অভিনয় কৰা নে ?’

মোৰ এই প্ৰশ্নত তাই খিলখিলকৈ হাঁহি দিলে । তাৰপিচত
ক’লে—‘তুমি দেখিছোঁ কোনো খবৰেই নাৰাখা দিবাকৰ ।
আজি দুবছৰ হ’ল মই প্ৰফেশ্যনাল ষ্টেজত যোগ দিছোঁ আৰু
মই এতিয়া ঠাৱ তুমি জানা ?’

‘কেনেকৈ জানিম কোৱা ? কোয়েটাত বহি কলিকতা
নাইবা অসমৰ কাকত ক’ত পোৱা ? মিচেচ্ স্মিথে নিশ্চয়
তোমাৰ এই সাফল্যত বিশেষ গৰ্ব অনুভৱ কৰে ?’

‘মিচেচ্ স্মিথ’—অৱজ্ঞাৰ সূৰত তাই নামটো উচ্চাৰণ
কৰিলে—‘তেখেতে বিচাৰিছিল যে মই গোটেই জীৱনটো
তেখেতৰ আশ্ৰমৰ অকৰ্মাবোৰৰ পঢ়া-শুনাৰ চোৱা-মেলাৰ
কামত কটাই দিওঁ ।’

“কথাটো মোৰ কাণত বৰ কুৎসিত লাগিল । যি গৰাকী
দয়াৱতী মহিলাৰ কৃপাত আজি আমি এই পৃথিৱীত জীয়াই
আছোঁ, নিজৰ নিজৰ ক্ষেত্ৰত সাফল্য অৰ্জন কৰিছোঁ, তেখেতৰ
সম্পৰ্কে এনে অকৃতজ্ঞ মন্তব্য শুনি মোৰ মনটো তিতা লাগি
গ’ল । তাৰপৰা উঠি গুচি আহিম বুলি ভাবিছোঁ, এনেতে এজন
বয়সীয়াৰ ভদ্ৰলোক কোঠাত সোমাল । দেখিবলৈ ওখ, গাৰ
বৰণ বগা । কিন্তু মানুহজনৰ চকু-মুখৰ ভাব-ভঙ্গীত গোটেই
জীৱনৰ চাৰিত্ৰিক উচ্ছৃঙ্খলতাৰ চিন প্ৰকট হৈ ফুটি ওলাইছে ।
মানুহজনে কেবাহিকৈ মোলৈ চালে । ভাবটো এনে—এই
আপদটো এই সময়ত কৈলেই ? বিনুৱে চিনাকি কৰি দিলে ।
শুনিলোঁ ক’ববাৰ কুমাৰ, বহু টকাৰ মালিক । নাম কৰা উচ্চাঙ্গ

সঙ্গীত গায়ক আৰু লিখা-মেলাৰো অভ্যাস আছে। বহু
থিয়েটাৰক হেনো অৰ্থ সাহায্য দিয়ে। অৰ্থাৎ যাক ফাইনান-
চিয়াৰ বোলে। মই পেটে পেটে হাঁহিলোঁ—সেই বাবেই
অভিনেত্ৰীসকলৰ ড্ৰেচিং-কমত অবাধ গতি। মই বিনুৰ
বালাবন্ধু বুলি শুনি মোক ভালদৰে আপ্যায়ন কৰিলে
ভদ্ৰলোকে।

“বিনুক কুমাৰে ব্ৰেচলেট এযোৰ উপহাৰ দিলে। তাই
হাতত পিন্ধি থাকোঁতে এবাৰ চকু তুলি মোলৈ চালে। সেই
দৃষ্টিত আছিল বিজয়িনীৰ ভাব। যেন তাই মোক বুজাব
খুজিছিল—চোৱা আজি মই সাফল্যৰ কোন শিখৰ পাইছোঁহি।

“সিহঁতৰপৰা বিদায় লৈ মই ওলাই আহিলোঁ। দুৱাৰ
পাৰ হৈ আহোঁতে শুনিবলৈ পালোঁ—বিনুৱে কিবা কবলৈ গৈ
কাহিছে, সেই শুকান খুকখুক কাহটো শুনিয়েই মোৰ ধাৰণা
হ’ল এইটো। তাই তাইৰ ক্ষয়বোগগ্ৰস্তা মাকৰপৰা
উত্তৰাধিকাৰ সূত্ৰত পাইছে। পিচদিনাখনেই মই অসমলৈ
গুচি আহিলোঁ।

“তাৰপিচত আঁকোঁ ছবছৰ দিল্লীত থাকিলোঁ। ছবছৰ
পিচত এমাহ দুটা ললোঁ, কিন্তু দিল্লীতেই থাকিম নে অইন
ক’ৰবালৈ ফুৰিবলৈ যাম একো স্থিৰ কৰা নাছিলোঁ। এনেতে
বহুদিনৰ মূৰত মিচেচ্ স্থিৰ এখন চিঠি পালোঁ। লিখিছে যে
বিনুৰ টান বেমাৰ—যক্ষ্মা। তাইক তেখেতে অনাথ আশ্ৰমলৈ
লৈ আহিছে। ফুলনিৰ দাঁতিত একাষৰীয়াকৈ সৰু ঘৰ এটা

সাজি তাইক তাত ৰখা হৈছে। ডাক্তৰসকলে আশা প্ৰায়
নাই বুলিয়েই কৈছে। চিঠিখন পোৱা মাত্ৰকেই মই সিদিনাই
বাতিৰ ট্ৰেনত অসমলৈ বুলি বাওনা হ’লোঁ।

“এইবাৰ তাইক যিটো অৱস্থাত দেখিলোঁ মই জীৱনতো
নাপাহৰোঁ। গাল দুখন ভিতৰলৈ সোমাই গৈছে। মুখখন
অস্বাভাৱিক ৰঙা। চকু দুটা যেন জ্বলিছে। অনবৰত এটা
শুকান কাহত অস্থিৰ হৈ পৰিছে।

“মোক দেখি যে খুব ভাল পাইছে সেইটো মই গম পালোঁ।
তাইৰ চকুৱেদি পানী বাগৰি আহিল। ভীষণ আঘাত পালোঁ।
কিন্তু নিজক চম্ভালি লব লগা হৈছিল। তাইৰ সমুখত আমি
দুৰ্বল হৈ পৰা দেখুৱা উচিত নহয়। কাহ অলপ বন্ধ হোৱাত
বিনুৱে ক’লে—‘তুমি আহিছা দিবাকৰ? বৰ ভাল লাগিছে।’

“তাইৰ হাতখন মোৰ হাতৰ মাজত সূমুৱাই খুব লাহেকৈ
পিটিকিলোঁ। মোৰ গোটেইখন অন্তৰ যেন ফাটি চিৰাচিৰ হৈ
যাব খুজিছিল। তাইৰ প্ৰতি মোৰ মনৰ ভাব নজনা নহয়।
তথাপি মুখেৰে তাইক সেই কথা মই কেতিয়াও কোৱা
নাছিলোঁ। তাইৰ উচ্চাকাঙ্ক্ষা যে কিমান বিৰাট আছিল সেই
কথা মোতকৈ কোনোও বেছি নাজানিছিল। বিয়া, ঘৰ-
সংসাৰ এইবোৰৰ বাবে তাইৰ কোনো মানসিক প্ৰস্তুতি
নাছিল। তাই খুজিছিল যশ, খ্যাতি, প্ৰচাৰ। হেজাৰ হেজাৰ
মানুহে তাইৰ মুখৰ পিনে মুগ্ধ দৃষ্টিত চাই থাকিব, প্ৰচুৰ টকা
উপাৰ্জন কৰিব, বিলাসৰ মাজত জীৱন কটাব, এই আছিল

বিভূব জীৱনৰ আকাঙ্ক্ষা। আৰু এই আটাইবোৰ তাই পালেহেতেন, কিন্তু বাধা দিলে তাইৰ স্বাস্থ্যই।

“হঠাতে উত্তেজিতভাৱে তাই কবলৈ ধৰিলে—‘জানা দিবাকৰ ইয়াত সকলোৱে ভাবিছে মই আৰু নাবাচিম। মোৰ সমুখত কোনেও অৱশ্যে তেনে একো নকয়, কিন্তু মই ভালকৈ গম পাব, আঁতৰত তেওঁলোকে এই কথা কেই আলোচনা কৰে। মোৰ ওচৰলৈ আহিলে সকলোৱে মোক সান্ত্বনা দিয়ে, মনলৈ সাহস আনিবলৈ কয়। তেওঁলোকে ভাবে মোৰ বোধকৰোঁ মন ভাঙি গৈছে।’

“বলীয়াৰ দৰে বিভূৱে খিলখিলকৈ হাঁহিবলৈ ধৰিলে। লগে লগে উঠিল কাহ। যেন এই কাহ আৰু কেতিয়াও বন্ধ নহব। তাইৰ মূৰৰ তলত হাত দি লাহে লাহে মূৰটো অলপ ডাঙি ধৰিলোঁ। এতিয়া কাহৰ বেগটো অলপ কমিলে। অলপ পৰ চকু মুদি মনে মনে থাকিল। তাৰপিচত লাহেকৈ ক’লে,— ‘তুমি চাবা দিবাকৰ, তেওঁলোকে যি ভাবিছে সি কেতিয়াও নহব। মই কোনোমতেই নমৰোঁ—মই মৰিব নোৱাৰোঁ। মোৰ সমুখত কি অদ্ভুত সুন্দৰ জীৱন। মই কোন দুখত মৰিবলৈ যাম কোৱা? আজিকালি ডাক্তৰসকলে কি কয় জানা? যাৰ জীয়াই থকাৰ ইচ্ছা সঁচাকৈ প্ৰবল তাক বেমাৰে একো কৰিব নোৱাৰে। হতাশাত আধামৰা হৈ বেমাৰৰ ওচৰত আত্মসমৰ্পণ কৰিম সিমান ভয়াতুৰ মই নহয়। কাহটো একোৱেই নহয়, আৰু তেজ ওলোৱাটোক মই ভয় নকৰোঁ।

মই সম্পূৰ্ণ সুস্থ হম। সেই দেখি ডাক্তৰসকলো আচৰিত হৈ যাব। ইচ্ছাই শক্তি। তুমি চাবা মই নিশ্চয় ভাল হম।’ তাইৰ এই অসুস্থতা, তীব্ৰভাৱে জীয়াই থকাৰ ইচ্ছা, এইবোৰে মিলি এনে এক বেদনাময় পৰিবেশৰ সৃষ্টি কৰিছিল যে মই আপোনালোকক বুজাই কব নোৱাৰিম।

“এনেতে দীপিকা সোমাল। হাতত এক গিলাচ গৰম গাখীৰ—বিভূব বাবে। বিভূব হাতত গিলাচটো দিলে। বিভূৱে গাখীৰখিনি খাই থাকোঁতে তাইলৈ দীপিকাই এনে এক অদ্ভুত আত্মতৃপ্তিৰে চাই থাকিল যে মই তাৰ কোনো অৰ্থ ধৰিব নোৱাৰিলোঁ।

“হঠাতে বিভূব চকু পৰিল দীপিকাৰ ওপৰত—তাই যেন খঙত উত্তেজিত হৈ পৰিল, আৰু হাতৰ গিলাচটো দীপিকাৰ গালৈ দলি মাৰি পঠিয়ালে। দীপিকা ফটকৰে আঁতৰি গ’ল— যেন তাই ইয়াৰ বাবে সাজু আছিল। গিলাচটো মজিয়াত পৰি টুকুৰা-টুকুৰ হৈ ভাগি থাকিল।

‘দেখিলা নহয় তাই কিদৰে মোলৈ চাই আছিল’—বিভূৱে ক’লে। তাই সদায় মোলৈ এইদৰে চাই থাকে। মই মৰিম এইটো তাই নিশ্চিত বুলি ধৰি লৈছে। আৰু সেই কথা ভাবি তাই ইমান আনন্দ পায় যে মুখে-চকুৱে সেই আনন্দ স্পষ্টকৈ ফুটি ওলায়। মূৰত নাই এক তিলো বুদ্ধি—অথচ স্বাস্থ্য হৈছে বনৰীয়া ম’হৰ দৰে। তাইৰ দৰে এনে অপদাৰ্থৰ স্বাস্থ্য কি কামত আহিব কোৱাচোন দিবাকৰ?’

“দীপিকাই ইমান পৰ বাঢ়নী এডালেবে মজিয়াটো চাফ কৰি আছিল। কাচৰ ভগা টুকুৰাবোৰ কাগজৰ মাজত উঠাই ল’লে আৰু পকাই পকাই টোপোলা এটাৰ দৰে কৰি ৰেই পেপাৰ বাস্কেটত পেলাই দিলে। বাঁওফালে টেবিলৰ ওপৰত পানীৰ জাগ আৰু গামলা আছিল। হাত ধুই, টাৱেলেৰে মহি মহি আমাৰ পিনে আগবাঢ়ি আহিল—‘জানা দিবাকৰ দাদা’—তাই ডাঙৰ হোৱাৰেপৰা মোক দাদা বুলি মাতিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। ‘মই আজিকালি তাইক একো নকওঁ। যিমানেক তাই মোক-গালি শপনি নাপাবক কয়, মই জানো তাই আৰু সবহনি জীয়াই নাথাকে। সিদিনাখন ডাক্তৰ শইকীয়াই মিচেচ্ স্থিৰ কৈছিল...’

‘You brute!’ কথাৰ মাজত বিনুৱে চিঞৰি উঠিল। ‘দেখিছা দিবাকৰ। চিৰকাল তাই মোক অন্তৰবপৰা ঘিন কৰে।’

“তাৰপিচত বিনুৱে বলীয়াৰ দৰে খিলখিলাই হাঁহি ক’লে—‘অথচ, কেনে মজা চোৱা, তাইক মই পোহনীয়া কুকুৰৰ দৰে মোৰ লুকুম গুনিবলৈ বাধ্য কৰিব পাৰোঁ। মই যদি জোৰ দি তাইক কিবা কৰিবলৈ কওঁ, তাইৰ ক্ষমতা নাই মোক অগ্ৰাহ কৰে।’ তাৰপিচত দীপিকাৰ পিনে চাই ক’লে—‘দীপিকা মোৰ ভবিৰ ওচৰত আহি আঁঠু কাঢ়ি বহা।’

“গুনি আপোনালোকে আচৰিত হব যে সঁচাকৈ দীপিকাই আহি বিনুৰ বিচনাৰ ভবিৰ ফালে আঁঠু কাঢ়ি বহিলে।

“তাইৰ গোটেই মুখখন শেঁতা পৰি গৈছিল, চকুৰ দৃষ্টি অস্পষ্ট—নিজৰ ইচ্ছাবে যে তাই এই কাম কৰা নাই, স্পষ্টকৈ বুজিব পাৰি।

“বিনুৱে আকৌ খিলখিলকৈ হাঁহিলে। সেই হাঁহিত এটা পাশৰিকতাৰ ভাব। জংঘলৰ ওচৰত যদি কেতিয়াবা বাতি কটাইছিল, তেন্তে মাজনিশা একাৰত ফেউৰ বিকট ফেউৰা নিশ্চয় শুনিছে। এই হাঁহি গুনিবলৈ তেনেকুৱা।

‘তাইৰ মুখলৈ চোৱা দিবাকৰ। মুখে-চকুৱে কেনে মূৰ্খৰ অভিব্যক্তি তাই যে প্ৰকৃতিৰ এক আচৰিত সৃষ্টি—তাইক দেখিলেই সেইটো গম পোৱা যায়। তাইৰ অটুট স্বাস্থ্য; তাই বহুদিন বাচিব। বহুদিনলৈকে তাই পৃথিৱীৰ অন্ন ধ্বংস কৰিব—পানী, বতাহ, পোহৰ আটাইবোৰ উপভোগ কৰিব। উপভোগ কৰিব, কিন্তু মানুহৰ দৰে নহয়—গৰু-ছাগলীৰ দৰে। তাই মৰিলে পৃথিৱীৰ একো ক্ষতি-বৃদ্ধি নহয়। অথচ তাইৰ কেতিয়াও বেমাৰ নহয়—তাই দীৰ্ঘকাল জীয়াই থাকিব।’ এটা দীঘল লুমুনিয়া কাঢ়ি দীপিকাক ক’লে—‘এতিয়া যাব পাৰা।’

“লাহে লাহে দীপিকা থিয় হ’ল। তেতিয়াও তাইৰ দৃষ্টিত স্বাভাৱিক ভাব ঘূৰি অহা নাই। বিহ্বলভাৱে যান্ত্ৰিক মানুহৰ দৰে ট্ৰেখন টেবিলৰপৰা উঠাই লৈ কোঠাৰপৰা ওলাই গ’ল। যোৱাৰ আগতে এক মুহূৰ্তৰ বাবে তাই বিনুলৈ চালে। জ্বলি থকা চকু ছটাৰপৰা সমগ্ৰ পৃথিৱীৰ ঘূণা আৰু বিদ্বেষ ফুটি ওলাইছিল।

“বিহু ঢুকোৱাৰ সময়ত মই অসমত নাছিলোঁ। কিন্তু পিচত জানিছিলোঁ, মৃত্যুৰ আগৰ দিন কেইটা কেনে ভয়াবহ আৰু কৰুণ হৈ উঠিছিল। শেষ মুহূৰ্তলৈকে বিহুৱে জীৱনৰ খামোচ মাৰি ধৰি বাথিবলৈ খুজিছিল। উন্মাদৰ দৰে হিংস্ৰ শক্তি লৈ তাই মৰণৰ বিৰুদ্ধে যুঁজিছিল। অন্তিম সময়তে তাই হেনো বৈ বৈ চিঞৰিছিল—‘মই কোনোমতেই নমৰোঁ... মই জীয়াই থাকিব খোজোঁ। মই জীয়াই থাকিম।’

“তাইৰ মৃত্যুৰ দুমাহ পিচত যেতিয়া মই অসমলৈ আহিছিলোঁ, তেতিয়া মিচেচ্ স্থিতিৰপৰা এইবোৰ কথা জানিছিলোঁ।

“মিচেচ্ স্থিতি মোক কৈছিল—‘মই জানো দিবাকৰ তুমি বিহুক ভাল পাইছিল। তাইবো যে তোমালৈ মৰম নাছিল তেনে নহয়। কিন্তু যিসকলৰ বিহুৰ দৰে মনৰ গঠন সেইসকলে কেতিয়াও নিজৰ বাহিৰে আনক ঠিক ভাল পাব নোৱাৰে। নিজক লৈ তেওঁলোক ইমান বেছি মগ্ন হৈ থাকে যে আনৰ সৈতে যুক্ত হৈ একেলগে জীৱনক বিকশিত কৰি তোলাৰ কথা তেওঁলোকে ভাবিবই নোৱাৰে। অথচ ছোৱালীজনীৰ ভিতৰত ইমান প্ৰতিভা আছিল! জীয়াই থকাৰ ইমান হেঁপাহ আছিল।’

“মিচেচ্ স্থিতি অলপ নিমাত হৈ থাকিল। তাৰপিচত দীঘলকৈ উশাহ এটা এৰি অন্য বিষয়ত কথা পাতিবলৈ ল’লে। এই কথা সেই কথাৰ পিচত দীপিকাৰ প্ৰসঙ্গ ওলাল।

তেখেতে ক’লে যে—‘দীপিকাক লৈ তেখেত বিশেষ উদ্বিগ্ন হৈ পৰিছে। বিহু ঢুকোৱাৰ কেইদিনমান পিচৰপৰা তাইৰ হেনো এটা অদ্ভুত ধৰণৰ নাভাৰ্চ ব্ৰেকডাউন হয়। আৰু তাৰ পিচৰ পৰাই তাইৰ মাজত অদ্ভুত পৰিবৰ্তন আহিছে।’

‘তুমি শুনিলে আচৰিত হবা’—‘অলপ ইতস্ততঃ কৰি মিচেচ্ স্থিতি ক’লে—‘দীপিকাই আজিকালি পিয়ানো বজাবলৈ শিকিছে’।

“সঁচাকৈ অৱাক মানিলোঁ। এসময়ত হেজাৰ চেণ্টা কৰিও যাক গান নাইবা বাজনা শিকাবপৰা সম্ভৱ হোৱা নাছিল—কাৰণ ভিতৰত সঙ্গীতবোধ নাথাকিলে, এইবোৰ শিকাব নোৱাৰি—সেই ছোৱালীজনীয়ে আজি পিয়ানো বজাইছে। আচৰিত হৈ শুধিলোঁ—‘সঁচা?’

‘তাইক যেনে শিকায় তেওঁ কয় যে তাইৰ প্ৰতিভা আছে। মই ঠিক বুজি নাপাওঁ দিবাকৰ, এইটো কিদৰে সম্ভৱ। তুমি মই তাইক সৰুৰপৰা দেখিছোঁ। তাইৰ মাজত কেতিয়াও অকণো বুদ্ধিৰ লক্ষণ দেখিবলৈ পাইছিলো নে? আজি যদি সকলোৱে কবলৈ ধৰে যে তাইৰ মাজত প্ৰতিভা আছে, কেনেকৈ বিশ্বাস কৰা? তুমিয়েই কোৱা? তাৰ উপৰি মাজে মাজে তাইৰ ব্যৱহাৰ ইমান অদ্ভুত হৈ পৰে যে মই একো বুজি নাপাওঁ।’

“ক্ষণেক পিচত মই আশ্ৰমৰ হলঘৰত সোমালোঁ। কাৰণ তাতেই হেনো দীপিকাক পোৱা যাব। সোমাবলৈ ধৰোঁতেই

পিয়ানোৰ শব্দ পালোঁ। দেখিলোঁ, কোঠাৰ শেষপ্ৰান্তত বাঁওফালে বহি দীপিকাই পিয়ানো বজাইছে। সুবটো মোৰ চিনাকি—বিহুৰ এটা প্ৰিয় গানৰ সুৰ।

“আকস্মিকভাৱে সুবটো শুনিবলৈ পাই এক মুহূৰ্ত্তৰবাবে মনত এটা অদ্ভুত অনুভূতিয়ে খুন্দা মাৰি ধৰিলে। দীপিকাই মোৰ খোজৰ শব্দ শুনিবলৈ পাইছিল। বজোৱা বন্ধ কৰি চকু তুলি মোলৈ চালে। দেখিলোঁ তাইৰ চকুৰ দৃষ্টিত বিজুলীৰ চিক্মিকনি এটা বহুসুসনা বিদ্ৰূপ। একমুহূৰ্ত্তৰবাবে এনে ভাব হ’ল যেন যাবলৈ দিয়ক, কি ভাব হ’ল সেইটো আক আপোনালোকক নকওঁ।

‘অ’...তুমি আহিছা দিবাকৰ দাদা...মই ভাবিলোঁ কোন বা আকোঁ।’ তাই এনে এটা সুবত ক’লে যে মোৰ কাণত অদ্ভুত যেন লাগিল.....অথচ কিয় মই বুজাই কব নোৱাৰিম। দীপিকাই সৰুতে সদায় মোক দিবাকৰ বুলিয়েই মাতিছিল। কিন্তু যেতিয়া আমি ডাঙৰ হ’লোঁ, তেতিয়াৰপৰা তাই মোক দাদা বুলি মাতিবলৈ লৈছিল। এই কথা আগতেই কৈছোঁ। বয়সত তাই মোতকৈ সৰু আছিল নে নাই নাজানো, কিন্তু দাদা বুলি মতাত মই কেতিয়াও আপত্তি কৰা নাই।

“কিন্তু সিদিনা তাইৰ ‘দিবাকৰ দাদা’ সম্বোধনটো শুনিবলৈ বৰ অদ্ভুত লাগিছিল। তাই যেন ঠাট্টাৰ সুবত ‘দিবাকৰ দাদা’ বুলি মাতিছিল।

“তাইৰ কথাৰ উত্তৰত মই সুধিলোঁ—‘কেনে আছা দীপিকা? তোমাক যেন আজি নতুন নতুন লাগিছে?’

‘হয়নে! হবও পাৰে! কিন্তু তোমাক ইমান গহীন লাগিছে কিয় দিবাকৰ? এতিয়াৰেপৰা তোমাক আকোঁ দিবাকৰ বুলিয়েই মাতিম—দাদা বুলি মতাৰ কোনো মানে নহয়। সৰুৰেপৰা আমি একেলগে ডাঙৰ হ’লোঁ, দাদা বুলি মাতিম নো কিয়? বিহুৰ কথা শুনিছাতো? কোনে জানে বেচেৰিৰ আত্মা এতিয়া সৰগত নে নৰকত!’

“এটা বিদেশী গানৰ লাইন গুণগুণাব ধৰিলে। গানৰ কথাবোৰ শুনি মই আচৰিত হৈ সুধিলোঁ—‘এইটোচোন ইতালীয়ান গান? তুমি ইতালীয়ান শিকিছা নে?’

‘ইয়াতনো আচৰিত হবলগীয়া কি আছে দিবাকৰ। মোক তোমালোকে যিমান অঁকৰা বুলি ভাবিছিল.....’ কথা শেষ নকৰাকৈ তাই হা হাকৈ হাঁহিবলৈ ধৰিলে।

‘মই একো বুজি পোৱা নাই দীপিকা.....’ মোৰ কথা শেষ কৰিবলৈ নিদি তাই কবলৈ ধৰিল—‘ব’বা তোমাক মই বুজাই দিছোঁ। আচলতে মই হ’লোঁ এজনী পাকৈত অভিনেত্ৰী। অৱশ্যে এই কথা কোনেও বিশ্বাস নকৰিব। মই বহু চৰিত্ৰৰ অভিনয় কৰিব পাৰোঁ, ধুনীয়াকৈ। কোনেও ধৰিব নোৱাৰে।’ এই বুলি তাই আকোঁ হো হোৱাই হাঁহিলে আৰু মই বাধা দিয়াৰ আগতেই কোঠাৰপৰা লৰ মাৰি ওলাই গ’ল।

“অসম এবাৰ আগতে আকৌ তাইক লগ পাইছিলোঁ।
হলঘৰৰ এখন আবামীচকীত আধাশোৱা অৱস্থাত তাই টোপনি
গৈছিল। গোটেই মুখখন জুৰি বেদনাৰ ছাপ। টোপনিতোই
বোধকৰোঁ। কান্দিছিল। সৰি পৰা চকুলো আহি গালৰ
ওপৰত পৰিছিল এতিয়া শুকাই যোৱাৰ দাগ দেখা গৈছে।
মই ওচৰলৈ আহি চকী এখনত বহি সিদিনাখনৰ কাকতখন
চাইছিলোঁ।

“অলপ পিচত দীঘল হুমুনিয়াহ এটা কাটি তাই উঠি
বহিল। অদ্ভুত দৃষ্টিৰে মোলৈ চালে। এইজনী যেন আমি
চিনিপোৱা আগৰ দীপিকা। চকুত অকণো বুদ্ধিৰ চিন নাই।
আক দেখাত অত্যন্ত প্ৰাণহীন যেন লাগিছিল।

‘দিবাকৰ দাদা’—এনেদৰে মোক মাতিলে যেন যন্ত্ৰেৰে গঢ়া
মানুহ।

“মই কলোঁ, ‘দীপিকা মই আজিয়েই যামগৈ। যোৱাৰ
আগতে এবাৰ তোমাৰ পিয়ানো বাজনা শুনিবলৈ আহিলোঁ।

‘মই পিয়ানো বজাম? তুমি মোক ঠাট্টা কৰিছা কেলৈই
দিবাকৰ দাদা?’

‘কিয়? এই কোঠাতেই বহি দেখোন দুদিন আগত
তুমি পিয়ানো বজাই শুনালা। সকলো পাহৰি গ’লা নে?’

‘মই পিয়ানো বজাম। সকলো বিষয়েই যে মই অপদাৰ্থ
সিতো তুমি নজনা নহয়, দিবাকৰ দাদা!’ অলপপৰ মনে মনে
থাকি মোক তাইৰ ওচৰলৈ যাবলৈ ইঙ্গিত কৰিলে।

“মই চকীখনেৰে সৈতে তাইৰ পিনে আগুৱাই গ’লোঁ।

‘মোৰ ভিতৰত ইমানবোৰ অদ্ভুত কাণ্ড কিয় ঘটিছে তুমি
কব পাৰা নে দিবাকৰ দাদা? তুমিতো জানাই জীয়াই
থাকোঁতে বিনুৱে মোক গোটেইটো জীৱন কিমান যন্ত্ৰণা
দিছিল। মৰাৰ পিচতো তাই মোক এবিধ খোজা নাই।’

‘এইবোৰ তুমি কি কৈছা দীপিকা? তুমি বলীয়া
হ’লা নে?’

‘এতিয়ালৈকে হোৱা নাই। কিন্তু শেষ পৰ্যন্ত তাই মোক
বলীয়া কৰিহে এবিধ।’

“তাইৰ মুখলৈ চাই দেখিলোঁ তাইৰ চকু দুটা যেন সঁচাকৈ
কিবা এক আতঙ্কত ঠেলি ওলাই আহিব খুজিছে। লেনিয়াই
লেনিয়াই তাই কৈ গ’ল—‘বিনু যে কিমান বেয়া—তাইৰ
অন্তৰখন যে কিমান নীচ আছিল তোমালোকে জনা নাছিল।
দিবাকৰ দাদা। নিজৰ স্বার্থ সিদ্ধিৰ বাবে প্ৰয়োজন হ’লে তাই
তোমাৰ সৰ্বনাশ কৰিবলৈকো দ্বিধা নকৰিলেহেতেন।
নহ’লে আন এজনৰ আত্মাক হেঁচা মাৰি থৈ এইদৰে কোনোবাই
ইহলোকলৈ উভটি আহিব খোজে নে?’

‘তোমাৰ কথাবোৰ মই বুজা নাই দীপিকা।’

‘ময়ো সকলো কথা বুজি নাপাওঁ—মাজে মাজে যেন
মোহগ্ৰস্ত হৈ যাওঁ—তেতিয়া কি কওঁ, কি কৰোঁ, পিচলৈ
মনত পেলাব নোৱাৰোঁ।’

“তাৰপিচত গভীৰ আবেগত মোৰ হাত দুখন তাইৰ মুঠিৰ

ভিতৰত স্মুৱাই লৈ তাই কবলৈ ধৰিলে—‘মাজে মাজে ম
ইমান ভয় খাওঁ যে তোমাক কি কম! মোৰ কাণৰ ভিতৰ
যেন তাইৰ মাত বাজি থাকে। নহয় কাণত নহয় ইয়াত—
মূৰ আৰু কপালৰ মিলন বেথা নিজৰ সোঁহাতৰ আঙুলি
চেপি দেখুৱালে। ‘মই জানো তাই মোৰ ওপৰত আহি
কৰিব। মোক সম্পূৰ্ণভাৱে মোহগ্ৰস্ত কৰি পেলাব।’ বৈ
কৈ তাই এটা চিঞৰ মাৰি থিয় হৈ গ’ল।

“কোনো বকমে শান্ত কৰি তাইক মই বহুৱালোঁ। তাৰ
পিচত তাইৰ মুখত এক বিচিত্ৰ হাঁহি ফুটি ওলাল। নিজ
মনত আধা ফুটাভাৱে বিব্‌বিব্‌ কৰি কবলৈ ধৰিলে—‘সেয়
যদি হয়, তেন্তে মই জানো মই কি কৰিম।’ আকৌ অলপ
পৰ মনে মনে থাকি মোৰ পিনে মুখ ডাঙি চালে, ক’লে—
‘মোৰ হাত দুখনলৈ চোৱাচোন এবাৰ।’

“সঁচাকৈ তাইৰ হাত দুখনলৈ চাই মই ভিতৰি ভিতৰি
শিয়ৰি উঠিলোঁ। বলিষ্ঠ, শকত দুখন হাত। দেখিলেই ধৰিব
পাৰি হাত দুখনত অসম্ভৱ শক্তি আছে। হাত দুখন যেন
তাই তাইৰ হত্যাকাৰী দেউতাকৰপৰা উত্তৰাধিকাৰ সূত্ৰত
পাইছে—তাইৰ যিজন দেউতাকে খঙত জ্ঞান হেৰুৱাই তাইৰ
মাক ডিঙি চেপা মাৰি হত্যা কৰিছে।

“মোক উদ্দেশ্য কৰি তাই কৈ গ’ল—‘দৰকাৰ হ’লে এইখন
হাতেৰেই—যেনেকৈ মোৰ দেউতাই মোৰ মাক ডিঙিত চেপা
মাৰি উশাহ বন্ধ কৰি মাৰিছিল—বিচুকো মই...‘বাকীখিনি

তাই শেষ নকৰিলে। নিজৰ ডিঙিত হাত থৈ ইঙ্গিতেৰে
বুজাই দিলে।

“তেতিয়াই তাইক মই শেষ লগ পাইছিলোঁ। তাৰ অলপ
দিন পিচতেই মই ইওৰোপলৈ গৈছিলোঁ। দীপিকা ঢুকোৱাৰ
বাতৰি মিচেচ্‌ স্থিৰ চিঠিত পাইছিলোঁ। তাৰ অলপ দিন
পিচতেই মিচেচ্‌ স্থিথো ঢুকায়। এইবাৰ মই দুদিনমানৰ বাবে
অসমলৈ আহিছিলোঁ। কিন্তু আশ্ৰমলৈ যোৱা নাই। কাৰ
ওচৰলৈনো যাম—মোৰ চিনাকি যিসকল আছিল হয়
তেওঁলোকো ঢুকাইছে, নহ’লে বিটোয়াৰ কৰিছে। দীপিকাৰ*
জীৱনৰ শেষখিনি মই নাজানিছিলোঁ। আপোনালোকৰ
পৰা সেইখিনি জানিলোঁ।”

চতুৰ্থ সহযাত্ৰীজনে তেখেতৰ কাহিনী শেষ কৰিলে।
আমাৰ ডবাটোক এক অদ্ভুত নিস্তব্ধতাই আবৰি পেলালে।

গাড়ীৰ গতি যেন লাহে লাহে কমি আহিছিল। মানুহ-
জনে হাতৰ ঘড়ীলৈ চালে। তাৰপিচত উঠিগৈ থিৰিকীৰ
পৰ্দা গুচাই বাহিৰলৈ চালে। আমালৈ ঘূৰি চাই ক’লে—
“নমস্কাৰ। আলিপুৰতুৱাৰ পালেহি, মই ইয়াত নামিম।”
আমাৰ বাৰ্থৰ তলৰপৰা সৰু চুটকেচ এটা উলিয়াই লৈ গৈ
থাকোঁতে ক’লে—“আপোনালোকক মই প্ৰথমতেই কৈছিলোঁ
দীপিকা দত্তক ভালদৰে বুজিবলৈ হ’লে বিনু মজুমদাৰৰ জীৱন
কাহিনী জনা দৰকাৰ। ভাল বাক আহিলোঁ—নমস্কাৰ!”

*দীপিকা দত্তৰ কাহিনীত ইংৰাজী গল্পৰ ছাঁ আছে।

চতুর্থ সহযাত্রী ওলাই গ'ল।

আমি তিনিও নির্বাক বিস্ময়ত নিস্তব্ধ হৈ বহি থাকিলোঁ,
কেবল চতুর্থ চুকটো শূন্য হৈ থাকিল।